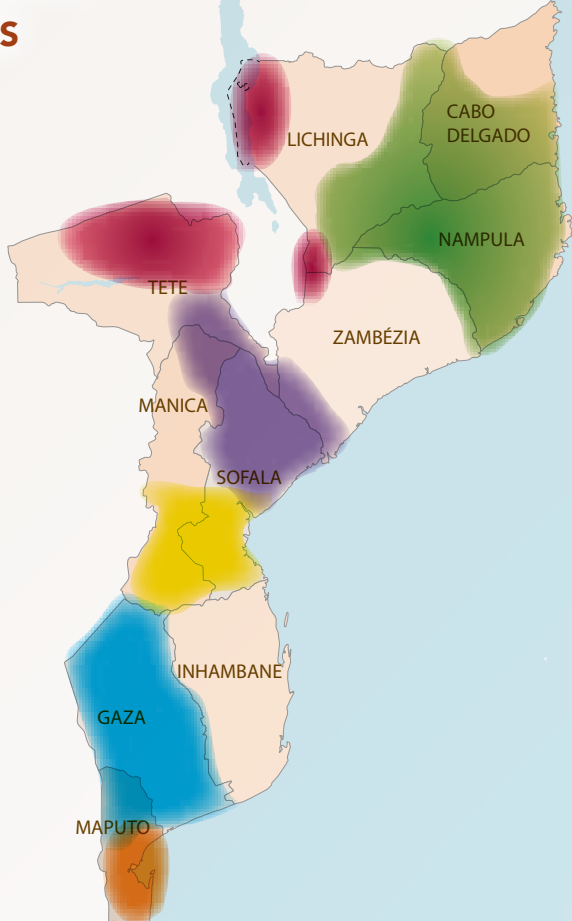

PROGRAMA NACIONAL DE ALFABETIZAÇÃO EM LÍNGUAS MOÇAMBICANAS

LIVROS DE ALFABETIZAÇÃO EDITADOS

CHANGANA	AHIPFUKENI
MACUA	MUHIXANKE MAAMA
NDAU	KWAYEJA
NYANJA	DZUKA
RONGA	AHIDONDRENI
SENA	KUWONA NA KULEMBA

PÁTRIA AMADA

Na memória de África e do Mundo
Pátria bela dos que ousaram lutar
Moçambique, o teu nome é liberdade
O Sol de Junho para sempre brilhará.

Coro

Moçambique nossa terra gloriosa
Pedra a pedra construindo um novo dia
Milhões de braços, uma só força
Ó pátria amada, vamos vencer.

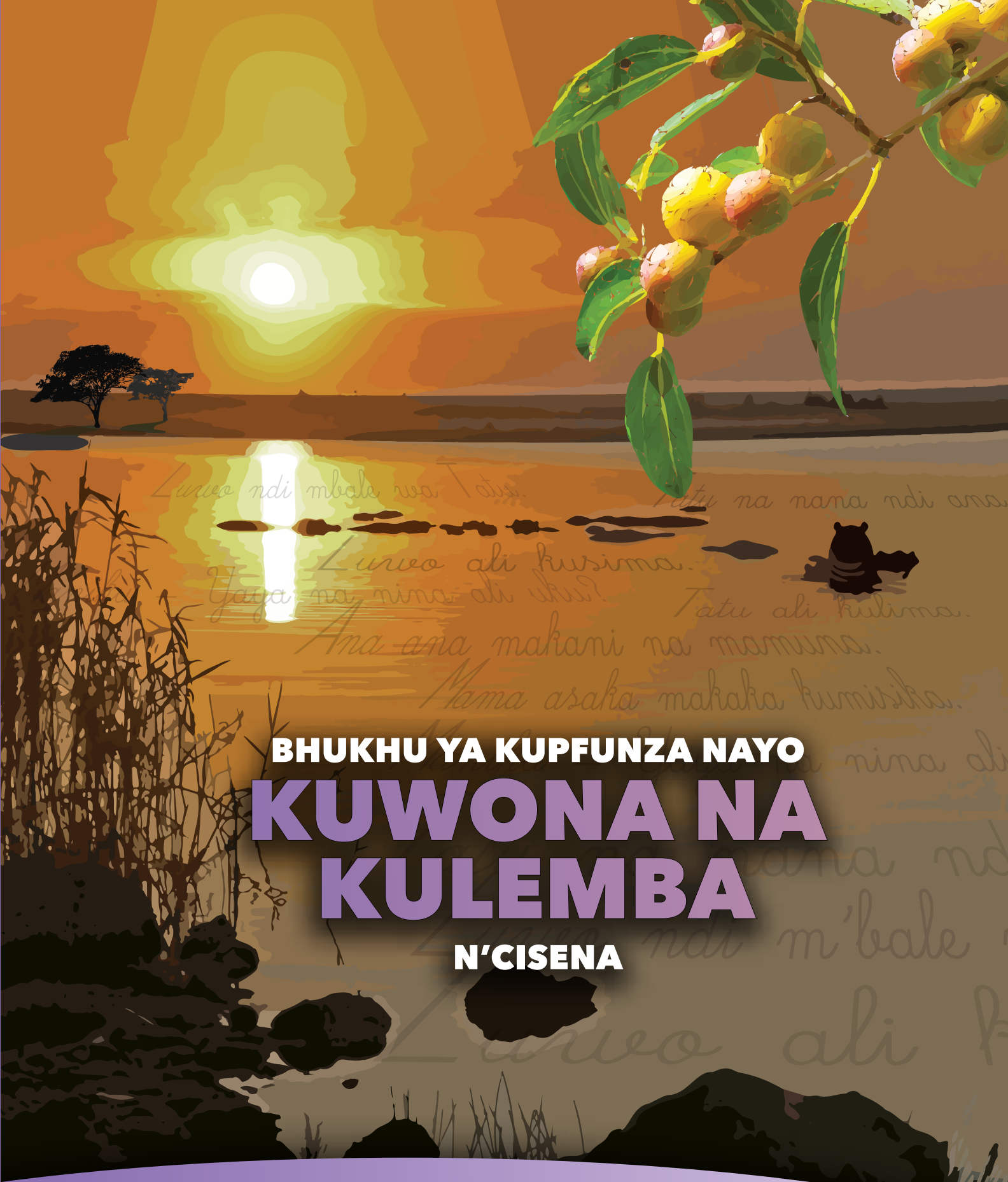
Povo unido do Rovuma ao Maputo
Colhe os frutos do combate pela paz
Cresce o sonho ondulado na bandeira
E vai lavrando na certeza do amanhã

Flores brotando do chão do teu suor
Pelos montes, pelos rios, pelo mar
Nós juramos por ti, ó Moçambique
Nenhum tirano nos irá escravizar.

KUWONA NA KULEMBA

LIVRO DE ALFABETIZAÇÃO EM LÍNGUA SENA

LIVRO DE ALFABETIZAÇÃO EM LÍNGUA SENA
LIVRO DO ALFABETIZANDO

REPÚBLICA DE MOÇAMBIQUE
MINISTÉRIO DA EDUCAÇÃO E DESENVOLVIMENTO HUMANO

BHUKHU YA KUPFUNZA NAYO
KUWONA NA
KULEMBA
N'CISENA
BHUKHU YA MPFUNZI

LIVRO DE ALFABETIZAÇÃO EM LÍNGUA SENA
LIVRO DO ALFABETIZANDO

REPÚBLICA DE MOÇAMBIQUE
MINISTÉRIO DA EDUCAÇÃO E DESENVOLVIMENTO HUMANO

MAPUTO 2018

AGRADECIMENTOS

O Instituto Nacional do Desenvolvimento da Educação (INDE) expressa o seu reconhecimento a todos os educadores, formadores e técnicos da Província de Sofala, assim como às educandas das turmas experimentais na cidade da Beira e no Dondo, pela contribuição prestada durante a elaboração e testagem deste livro de 1991 até 1995. Sendo impossível nomear a todos, o INDE não pode deixar de fazer menção especial aos educadores das turmas experimentais de alfabetização, Geraldo Cuaira, João Felipe Nota e Lucas Quembo.

FICHA TÉCNICA

Título	Bhukhu ya Kupfunza nayo Kuwona na Kulemba n'Cisena - Bhukhu ya Mpfunzi (Livro de Alfabetização em Língua Sena - Livro do Alfabetizando)
Autor	Instituto Nacional do Desenvolvimento da Educação (INDE) Tomé Charles Alicete, Marcos Conde Chato, Júlio Francisco Massavala, Miguel Ndapassoa Passo e Castigo Tenesse
Colaboração	Joaquim João Razão, Celestina Tenesse Benjamim José, Praxedes Padina, Laquene Laisse, Safira Mahanjane e Dinis Machaul
Revisão Linguística	Kapicua / António Teodoro Miguel Ndapassoa
Revisão Metodológica	Kapicua / Maria Teresa Veloso
Coordenação da coleção	Laurindo Nhacune e Ismael Nyêze
2ª Edição	Copyright © MINEDH - 2018
Design gráfico	Kapicua / João Athayde e Melo
Ilustração	Kapicua / João Athayde e Melo / Melito Tivane
Créditos fotográficos	www.gaarq.com Licenças de domínio público CC0 : pexels.com pixabay.com freegreatpicture.com pxhere.com commons.wikimedia.org
Impressão	
Tiragem	
Nº de Registo	
Edições anteriores	1ª edição: INDE, 1995

Mayesero akutoma kupfunza kuwona na kulemba

adyo	a	a
imbu	i	i
uta	u	u
koko	o	o

Tatu ali kulima.

Tatu

Luwo ali kusima.

Luwo

Tatu	Luwo	Luwo	Tatu
Luwo	Tatu	Luwo	Tatu

**Ndi ani? ndi Tatu.
ndi**

**Ndi ani? ndi Luwo.
ndi**

Luwo ndi m'bale wa Tatu.

Luwo	ndi	Luwo	ndi
ndi	ndi	Tatu	Tatu
Tatu	Luwo	Luwo	ndi

a ɑ

e e

i i

o o

u u

o e i u a i o e u a

o e i u a i o e u a

MAPFUNZIRO A KUWONA NA KULEMBA N'CISENA

Phindi yakutoma

nana

nana

na na

na

a

a

na

a na
ana

na na
nana

a

ana

a

A

Ana

A

n

nana

n

N

Nana

N

a A a n N n nana

ndi Tatu
ndi
ndi nana

ndi Tatu

ndi ana

a

n

Tatu na nana ndi ana.

ana nana

Nina

Nina

ni na

ni

i

i

a

ni

na

a ni
ani

i na
ina

ni na
Nina

i

ina

i

I

Ina

I

i I i Nina Ina

Ndi ani?   Ndi Tatu.
 Ana ani?   Ana nana.
               ?
 Na ani?   Na nana.

Nina **ana** nana.
               ana nana
 Tatu **ana** nana.

i

.

?

Ndi ani?
 Ndi Nina.
 Nina ana ani?
 Nina ana nana.
 Na ani?
 Na Luwo.
 Nina ana nana na Tatu.

? ? ? Nina ana ani?

Foto GiveWell -CC BY 3.0

mama

mama
ma ma
ma
a

a	i
ma	mi
na	ni

na **ma**
nama

ma **mi** na
mamina

ma **ma**
mama

mi na
mina

a **ma** na
amana

m	mama	m
M	Mama	M

m M m mama Mina

ana a mama
a mama

Nana, Tatu na Nina ndi ana.
Nana,

,

Nana, Tatu na nina ndi ana.

m

,

ndi mama

ndi Nina

Tatu na Nina ana mama.

Nana, Tatu na Nina ndi ana a mama.

, , Nina ana mama.

yaya

yaya
ya ya
ya
a

a	i
ya	yi
na	ni
ma	mi

ma yi
mayi

i yi
iyi

mi na yi
minayi

a na yi
anayi

y	yaya	y
Y	Yaya	Y

y Y y anayi Yaya

Mayi – Tatu ana ani?

– Tatu ana ani?

–

Yaya – Tatu ana nana.

– Tatu ana nana.

y

—

Nana, Tatu, Nina na yaya ndi ana anayi.

Mayi – Nina ana ani?

Nana – Nina ana yaya.

Nina ana yaya na Tatu.

— Nina ana yaya. — —

makaka

makaka

ma ka ka

ka

a

a i

ka ki

na ni

ma mi

a **ka** na na
a**kanana**

ma **ka ka** na
ma**kakana**

ma **ka** ma **ka**
ma**kamaka**

ma **ka** ni
ma**kani**

mi **ka ka**
mi**kaka**

ka ni
kani

ma **ka** ya ya
ma**kayaya**

k

kani

k

K

Kani

K

k K k makaka Kani

k

Ana ndi **anayi**.
Makaka ndi **manayi**.
Mikaka ndi **minayi**.
Makakana ndi **manayi**.

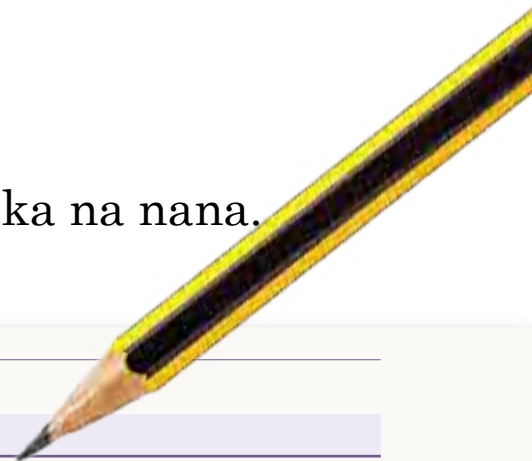

Tatu ana makakana a nana. Tatu na nana akanana.
Mayi ana makani na ana.

Makaka a Tatu ndi manayi.
Nana na Tatu akanana.
Mayi ana makani na Tatu, makamaka na nana.
Mayi ana makaka a Tatu.

Makaka ndi manayi.

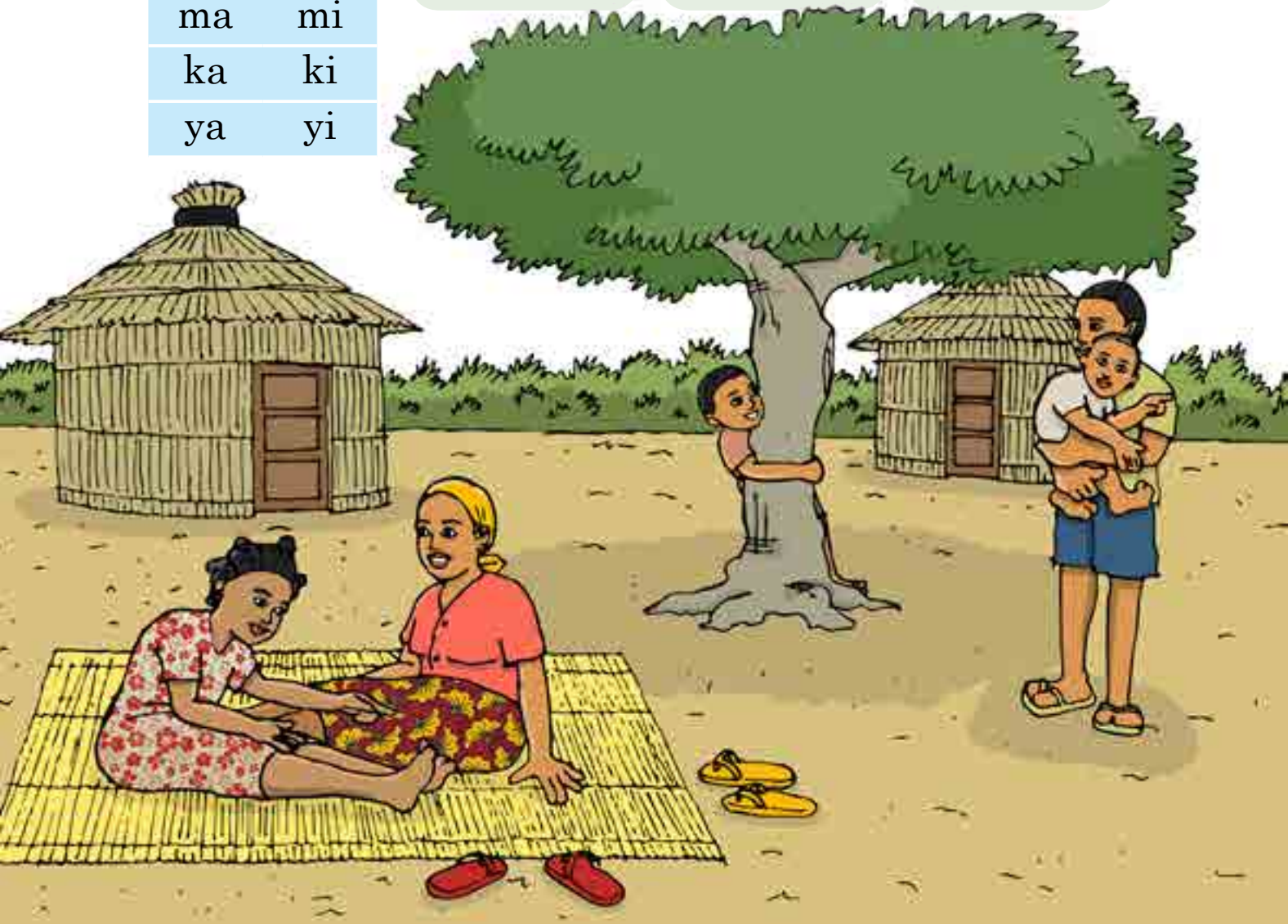

a	i
na	ni
ma	mi
ka	ki
ya	yi

a mi na
amina

ma mi na
mamima

ka ni
kani

Nana ana Tatu na Nina.

Nina ana mamina.

Mayi – Yaya, mina mamina a Nina, kani.

Makayaya amina Nina.

Makayaya amina Nina.

a ma na
amana

ma ka ka na
makakana

ma ka
maka

mi ka ka
mikaka

Mikaka ina makaka manayi.

Makaka ana Tatu. Tatu amana makaka nana.

Nana na Tatu akanana.

Ana akanana.

mamuna
ma mu na
mu
u

mamuna

u	i	a
mu	mi	ma
ku	ki	ka
nu	ni	na
yu	yi	ya

ma ni **ku**
Maniku

u mu
umu

u ni
uni

mu na
muna

u ku
uku

ma **ku ku**
makuku

u ka ka
ukaka

ku ka ma
kukama

u	uni	u
U	Uni	U

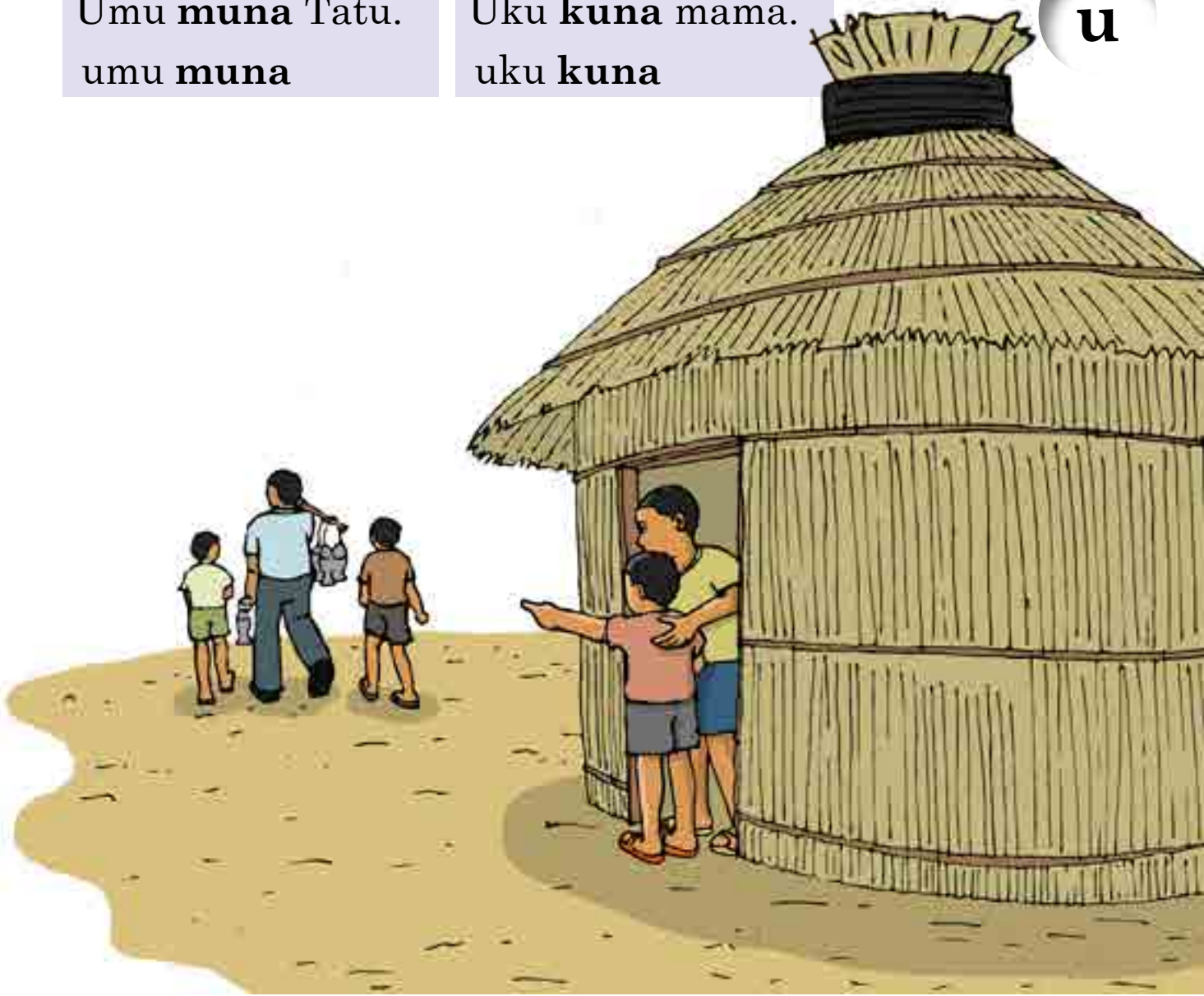
u U u mamuna Uni

Umu **muna** ani?
 Umu **muna** Tatu.
 umu **muna**

Uku **kuna** ani?
 Uku **kuna** mama.
 uku **kuna**

u

Tatu – Uku kuna ani?

Nana – Kuna mamuna na ana.

Mamuna ana makakana manayi.

Tatu na nana ana makani na mamuna.

Ana ana makani na mamuna.

kusima

kusima
ku si ma
si
i

i	a	u
si	sa	su
mi	ma	mu
ni	na	nu
ki	ka	ku

a **sa** ka
asaka

mi **si** ka
misika

ku ku **sa**
kukusa

su ku sa
sukusa

ku **si** ma
kusima

s	sukusa	ʒ
S	Sukusa	S

ʒ S ʒ kusima Sukusa

S

Kumisika kuna makaka, ukaka na makakana.
Mama na Luwo asaka makaka kumisika.

Mama asaka makaka kumisika.

Foto António Ndapassoa © 2018

wasi

wasi

wa si

wa

a

a	i	u
wa	wi	wu
ma	mi	mu
sa	si	su

ku **wa** sa
ku**wa**sa

mi sa **wu**
mi sa **wu**

ma sa **wu**
ma sa **wu**

w	wasi	w
W	Wasi	W

w W w kuwasa Wasi

Nana asaka masawu kumisawu.
Nana asaka masawu.
Ndi ani asaka masawu?
Ndi nana na yaya asaka masawu kumisawu.

W

Maniku akuwasa wasi kumisika.
Ndi ani akuwasa wasi?
Ndi Maniku na Tatu akuwasa wasi.

Maniku akuwasa wasi.

Foto Ambbox CC BY-SA 4.0

mulimi

mulimi
mu li mi
li
i

i	a	u
li	la	lu
si	sa	su
ki	ka	ku

ku li ma
kulima

a ma la
amala

a li
ali

u sa lu
usalu

lu ni
luni

ka lu ma
kaluma

l	luni	ℓ
L	Luni	ℒ

ℓ L ℓ mulimi Luni

Luwo ali kusima

Tatu **ali** kulima.
ali kulima
 Luwo **ali** kusima.
 Mama **ali** kukusa.

1

Makaka **ali** na Tatu.
ali na Tatu
 Usalu **uli** na Luwo.
uli na Luwo
 Nina **ali** uku.
 Nina **ali** umu.

Mulimi ali kulima, ana kaluma.
 Mulimi amala kukusa.
 Asaka masawu.
 Mulimi – Luwo, Tatu, masawu ali umu.

Mulimi ali kulima, ana kaluma.

Mayi ndi **Nema**.

Nema
Ne ma
Ne
e

e	u	i	a
ne	nu	ni	na
le	lu	li	la
ke	ku	ki	ka
me	mu	mi	ma
se	su	si	sa

u le
ule

e ma
Ema

ne ma
Nema

i we
iwe

le ka
leka

me ke
Meke

i ne
ine

e	ema	e
E	Ema	E

e E e leka Ema

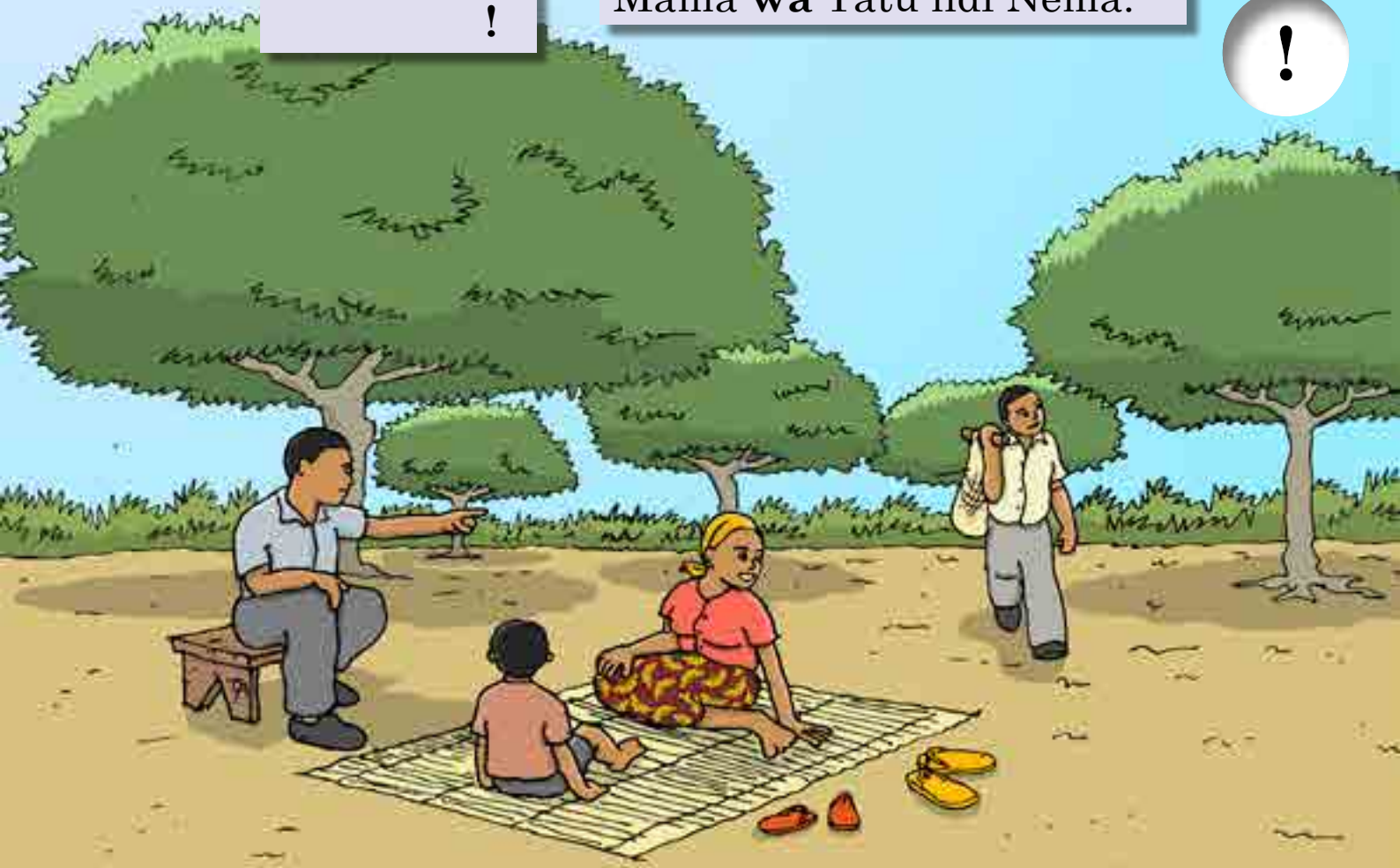

– Tatu!
– Mayi?
– Lamuka!
!

Nana **wa** Tatu ndi Luwo.
wa Tatu
Mama **wa** Tatu ndi Nema.

e

!

Mamuna ndi Maniku. Mayi ndi Nema. Maniku ndi mamuna wa Nema.

Nema ana makani na Maniku.

Nema – Mamuna ule ndi ani?

Maniku – Mamuna ule? Ndi Meke! Iye ali kusaka masawu.

!! Nema ana makani na Maniku.

a	i	u	e
na	ni	nu	ne
ma	mi	mu	me
ka	ki	ku	ke
ya	yi	yu	ye
sa	si	su	se
wa	wi	wu	we
la	li	lu	le

Makuku **ana** uni.
ana uni.
 Kumakuku **kuna** uni.
kuna uni

Misawu **ina** masawu.
ina masawu
 Kumisawu **kuna** masawu.
kuna masawu

Misawu ina masawu. Kumisika kuna masawu.
 Mama na nana asaka masawu.
 Tatu – Mama, masawu ana ani?
 Mama – Masawu ana nana.

Kumisawu kuna masawu.

Kule kumisawu.
Kule kumisale.

Meke ali **kule** kumisawu.
Nana ali **kule** kumisale.

Yaya ali kule na nana.
kule na nana

Maniku – Meke, Nema ali umu, kani?

Meke – Nema ali kulima kule.

Maniku – Yaya na nina ali uku?

Meke – Yaya na nina ali kule na mayi!

Maniku – Yaya na nina ali uku?

kutema

kutema
ku te ma
te
e

e	a	i	u
te	ta	ti	tu
ke	ka	ki	ku
sa	sa	si	su

ta tu
Tatu

a te ma na
atemana

a ta ni
atani

a tu tu mu ka
atutumuka

ta ni
tani

a te me ka
atemeka

t	tani	t
T	Tani	T

t T t kutema Tani

- Ana **atani**?
- Ana alasika.
- Nina **atani**?
- Nina alumika.
- Luwo **atani**?
- **atani**?

- Alasika **tani**?
- tani**?
- Alumika **tani**?
- tani**?

t

Nema na Meke ana makani.

Meke – Nema, ana atani?

Nema – Nina na Tatu atemana.

Meke – Atemana tani? Ndi ani atema Tatu?

Nema – Luwo! Ndi ani atema Tatu, kani?

Luwo – Mama, Tatu atemeka. Nina atutumuka. Ali kukalala.

Tatu atemeka. Nina akukalala.

moto
mo to
mo
o

moto

o	i	a	e
mo	mi	ma	me
to	ti	ta	te
no	ni	na	ne
ko	ki	ka	ke
so	si	sa	se

ku **wo** na
ku**wona**

ko ko ta
kokota

mo ni ka
Monika

mu li **wo**
muli**wo**

ku **wo** la
ku**wola**

lo **ko** ta
lokota

o na ni
onani

lu **wo**
Lu**wo**

o	ola	o
O	Ola	O

Nana ndi Luwo

o O o onani moto Ola

Mayi ati:
 ati:
 :
 – Sakani moto.
 Monika ati: – Lamukani!

Onani uni **ule**.
ule
 Onani moto **ule**.
 Onani makaka **ale**.
ale
 Onani makuku **ale**.

O

:

Mayi Nema na Monika ali kusaka luni. Awona moto kumisale. Monika ati:

– Onani moto ule.

Nema atuma ana kawona moto kumisale. Nina atutumuka. Mayi Nema ati:

– Leka tutumuka. Moto uli kutali.

: – Nema ati: – Onani moto ule.

poto

poto
po to
po
o

o	i	u	a	e
po	pi	pu	pa	pe
to	ti	tu	ta	te
no	ni	nu	na	ne

pi ku lu
pikulu

ma pi ka
mapika

a ta pa ta
atapata

a pa se
apase

ni pa
nipa

a pu ku ta
apukuta

pa yi
payi

p

poto

ɸ

P

Poto

ɸ

ɸ P ɸ pikulu nipa Poto

kumiti kuna uni
kumiti kuna moto
pamoto pana nipa
pamoto pana pote

p

Amuna ali kusaka nipa. Pamoto pana nipa. Nema anati apime nipa, apase amuna.

Akulu ali na makani. Ana ali kuwona mapika a Tatu na Luwo. Mapika ndi makulu. Tatu atapata muwoni pa mapika.

Makolokoto, Tatu!

Pamoto pana nipa.

MAPFUNZIRO A 16

n

m

Foto Derek Keats - CC BY 2.0

nkuta

nkuta

n ku ta

n

mpani

mpani

m pa ni

m

n	u	a	e	i	o
m	ku	ka	ke	ki	ko
	pu	pa	pe	pi	po

n te te
ntete

n ti ma ti
ntimati

ku n su ku ma
kunsukuma

ku n si tu
kunsitu

n ko no
nkono

n sa po
nsapo

m pi ni
mpini

n ke ke
nkeke

n	nkeke	ṁ
N	Nkeke	N

m	mpini	ṁ
M	Mpini	M

kunsika Nkeke mpini Mpani

Alasa nkuta.
awulasa

Apasa nkuta mama.
Awupasa mama.

Alasa **m**ikuta.
ayilasa

Apasa **m**ikuta mama.
Ayipasa mama.

n

m

Tatu ali kutema mitete kunkulo.

Kunkulo, awona nkuta. Tatu awulasa na ntete.
Awupasa mama.

Tatu ati kuli Luwo:

– Nana, ona mikuta kunkulo.

Luwo alasa mikuta mitatu. Ayipasa mama.

Nema ali kukupula mikuta.

Tatu awona nkuta kunkulo.

Mayi **asafuna** Nina.

asafuna
a sa fu na
fu
u

u	e	i	o	a
fu	fe	fi	fo	fa
ku	ke	ki	ko	ka
su	se	si	so	sa

a sa **fu** ni ka
asafunika

a **fi** ka
afika

pa **fu** pi
pafupi

fe we sa
fewesa

i **fe**
ife

fa ti ma
Fatima

f	fewa	f
F	Fewa	F

f F f asafuna ife Fatima

Ife tisafunana.

Ife tisafuna mayi.

Ife tisafunika.

Mayi asafuna ana.

Nina asafunika na mayi.

Mayi asatifuna.

f

Fatima na Luka ndi ana a Meke.

Fatima ndi nkulu kupita Luwo. Mayi na Luwo asafuna Fatima. Fatima asatifuna.

Mayi atuma Fatima kapala moto. Fatima afika na moto mpaka pana mayi. Moto uli pafupi.

Fatima asatumika, asafunika pikulu na ife.

Akulu ati: Ule anafunika, anakula.

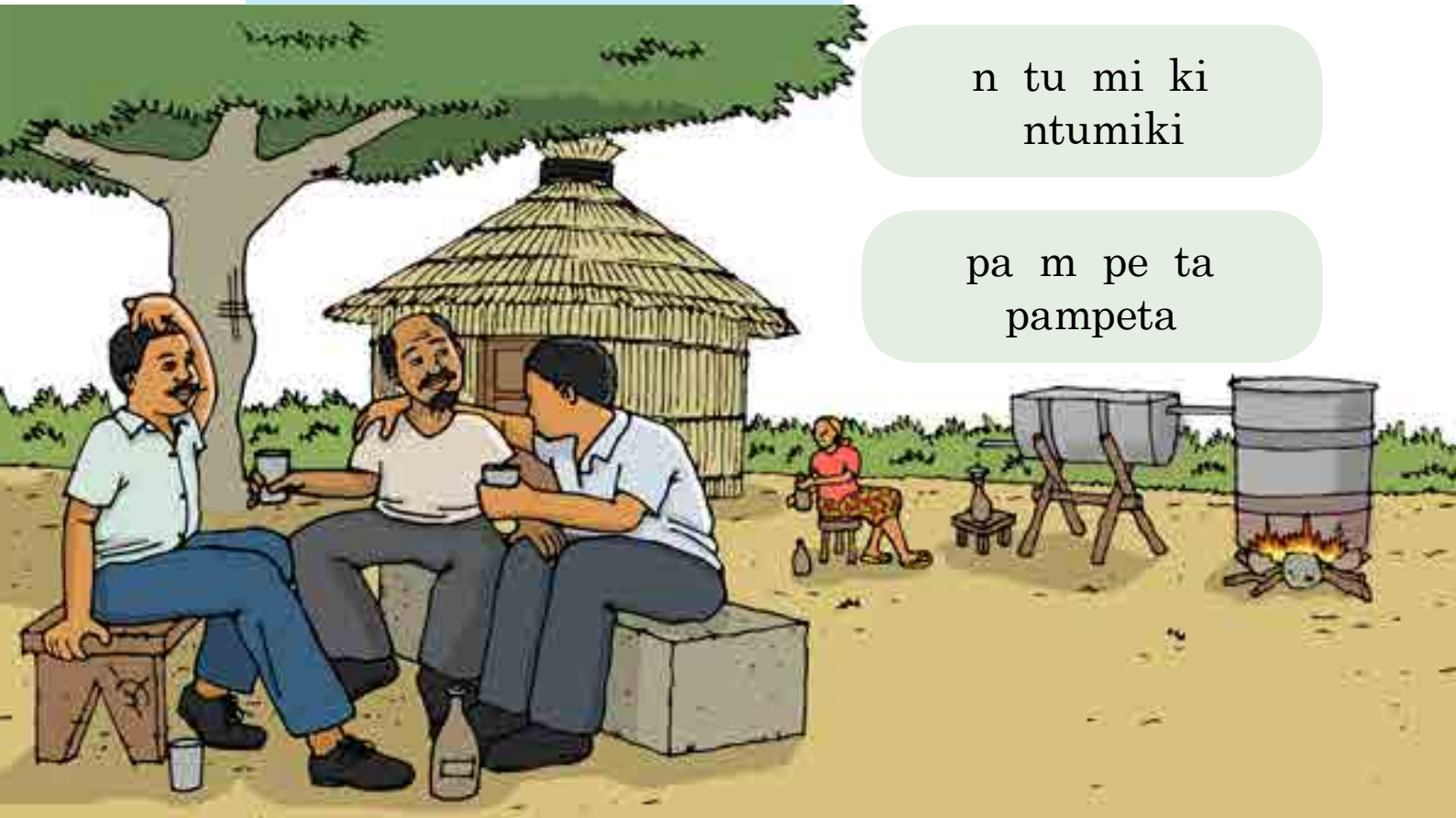
Fatima asatifuna.

n	o	a	i	u	e
	to	ta	ti	tu	te
m	po	pa	pi	pu	pe
	fo	fa	fi	fu	fe

i sa ti lu lu pi sa
isatilulupisa

n tu mi ki
ntumiki

pa m pe ta
pampeta

Amuna ali pampeta. Iwo ndi amuna akulu, ana makani.
Pamoto pana nipa.

Ana asafuna nkaka na nkate. Nkaka na nkate ndi
pinafuna iwo ana. Mayi asafuna nkaka.

Atuma Tatu kusaka nkaka. Tatu ndi ntumiki.

Nkate usafunika kuli ife.

Nipa isatilulupisa, makamaka kuli ale anasaka mipeta.

Ana asafuna nkaka na nkate.

– Tatu, saka **makaka!**
– Luwo ana**asaka!**
ana**asaka**

– Luwo, saka **ukaka!**
– Tatu ana**wusaka!**
ana**wusaka**

Usalu uli **kule.**
kule
Matimati ali **kule.**

Usalu uli **umu.**
umu
Matimati ali **umu.**

Mayi Nema ali kuwola makuku.

Nema ati: – Luwo, saka moto. Moto uli kule.

Luwo: – Tatu anawusaka moto.

Meke ati: – Luwo, saka moto. Ine na Tatu tinasaka makakana na matimati kumisika. Luwo, sala na mama.

Luwo awusaka moto. Ati: – Mama, moto uli umu.

– Tatu anawusaka moto.

raro

raro

ra ro

ra

a

a	u	i	o	e
ra	ru	ri	ro	re
fa	fu	fi	fo	fe
na	nu	ni	no	ne

ku li **ri** **ra**
kulir**ira**

ka pe **re** ka
kapere**ka**

fe **ru** ka
feru**ka**

ku se ke **ra**
kuseke**ra**

to we **ra**
towe**ra**

a ku te **re** ka
akute**re**ka

r	raro	ṛ
R	Raro	R

ṛ R ṛ kulirira Raro

Mayi apasa raro.
Mayi ampasa.

Mayi apasa koko.
Mayi ampasa.

r

Nipa isalulupisa

Lero Maniku ayimala nipa. Afika pana Nema, ati:

– Nsima iri kupi?

Nema ampasa.

Maniku ati: – Muliwo uli kupi?

Nema ampasa.

Maniku ati: – Muliwo walula! Sinawufuna tayi.

Tenepa Maniku atoma kusosa Nema.

Ana atutumuka, atoma kulira.

Nema ati: – Payi, kapumeni pankeke pale. Wonani ana ali kulira.

Akulu ati: Anafuna maka nipa, anaseruka.

– Nsima iri kupi?

mwana
mwa na
mwa
a

mwana

a	i	e	o
mwa	mwi	mwe	mwo
twa	twi	twe	two
kwa	kwi	kwe	kwo
rwa	rwi	rwe	rwo
swa	swi	swe	swo
lwa	lwi	lwe	lwo

a pa swa
apaswa

ku mwa
kumwa

a yi pi rwa
ayipirwa

wa ku lu kwa
wakulukwa

a sa ko me rwa
asakomerwa

kwe ru
kweru

wa ku twa
wakutwa

mwa yi
mwayi

a na kwa pu lwa
anakwapulwa

mwe mwana kwe kweru Mwana

Ana asakomerwa na muliwo.
Iwo asakomerwa.

Tatu na Luwo ana mwayi.
Iwo ana mwayi.

mw

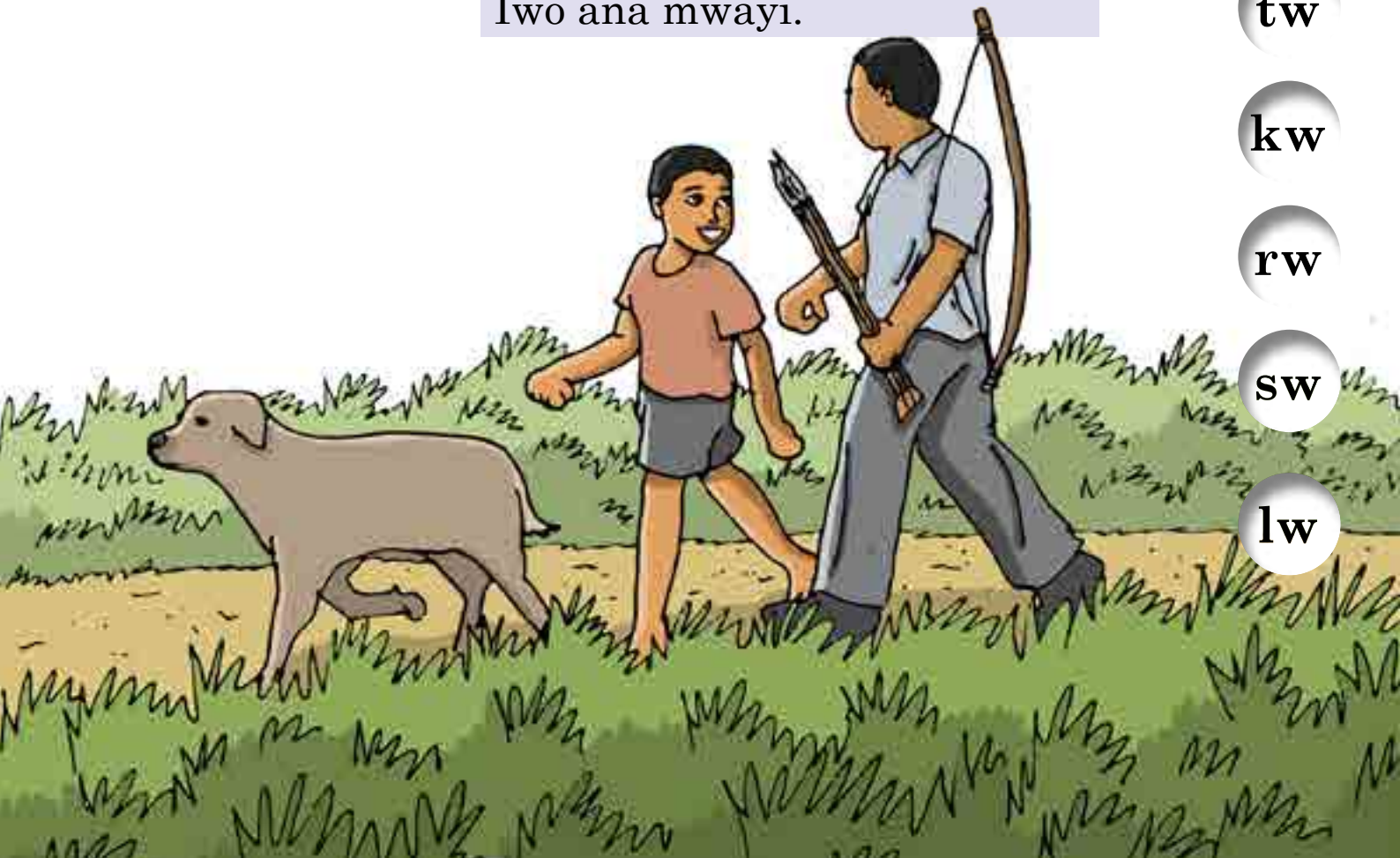
tw

kw

rw

sw

lw

Mamuna ana mwana na uta.

Mamuna awona asulo atatu kunsitu.

Mamuna aalasa. Iwo afa, aapasa mayi.

Ana asakomerwa na muliwo wa sulo. Makamaka makutu. Tatu ana mwayi. Mwana ule apaswa makutu na payi.

Mwana asakomerwa na muliwo.

kugona

kugona
ku go na
go
o

o	i	u	a	e
go	gi	gu	ga	ge
gwo	gwi	gwu	gwa	gwe
no	ni	nu	na	ne
wo	wi	wu	wa	we

ku **go** wa
kugowa

a wu **gu** la
awugula

ku **ge** ro
kugero

a na **go** ne sa
anagonesa

u na **gwa**
unagwa

g	gopa	g
G	Gopa	G

g G g kugona Gopa

Akwewa tsese **towera** tipume.
towera tipume
towera agule koko
 Atuma Luwo **towera** agule koko.

g

gw

mipekeso **ino**
 gero **ino**
 masiku **ano**
 makaka **ano**
 mapira **ano**

Kugona ndi kupuma

Tatu na mama amala kulima kugowa.

Mama ati: – Masiku ano tinagona towera tipume.

Tatu – Pa kutoma, mama anagonesa mwana gopa analira masiku ano.

Mwana ali kugona pale pankeke.

Luwo asagona kugero.

Meke ati: – Tatu, iwe usagona kupi?

Tatu – Ine na Luwo tisagona kugero. Mwana asagona pankeke na mama.

Nkeke awugula ndi mama.

Kugona ndi kupuma kuli ife tonsene.

Luwo na Tatu asagona kugero.

dipa

dipa
di pa
di
i

i	e	a	u
di	de	da	du
ki	ke	ka	ku
wi	we	wa	wu

wa **di** di
wad**idi**

u **di** di
ud**idi**

a **da** yi gu la
ad**ayigula**

ku **du** wa la
kud**uwala**

d	dipa	d
D	Dipa	D

d D d kuduwala Dipa

Puma **gopa** unaneta.
gopa unaneta
 Kusiya mulaso **gopa** analasika.
 Lima **gopa** susuka.
 Pita **gopa** unagwa.

d

Luwo ali kuduwala. Iye alasika na dipa pankono.
 Dipa ineyi adayigula ndi Maniku pansika.
 Mayi ati kuli Maniku:
 – Leka kusiya dipa pana ana gopa analasika na iyo.
 Tigopeni mulaso!
 Lekani kusiya milaso pana ana!

Dipa ndi yadidi.

tsese

tsese
tse se
tse
e

pfena

pfena
pfe na
pfe
e

e	i	a	u	o
tse	tsi	tse	tsu	tso
pfe	pfi	pfa	pfu	pfo
ke	ki	ka	ku	ko

n **tsi** ka na
ntsikana

tse se
tsese

pfi gu
pfigu

a **tsu** ka po
atsukapo

psopsopso

psopsopso
pso psopso
pso
o

pswimo

pswimo
pswi mo
pswi
i

o	i	e	a
pso	psi	pse	psa
pswo	pswi	pswe	pswa
mo	mi	me	ma

pswi pa
pswipa

a **pswa** yi ra
apswayira

pswe da
psweda

ma **pswa**
mapswa

ts

pf

ps

psw

Meke alasika

Meke pa kupita kumalisito, alasika na pfena.

Towera kuyisukusa, akwata tseke. Atsukapo pale pana pfena. Tenepa, akwanisa kuyiwona.

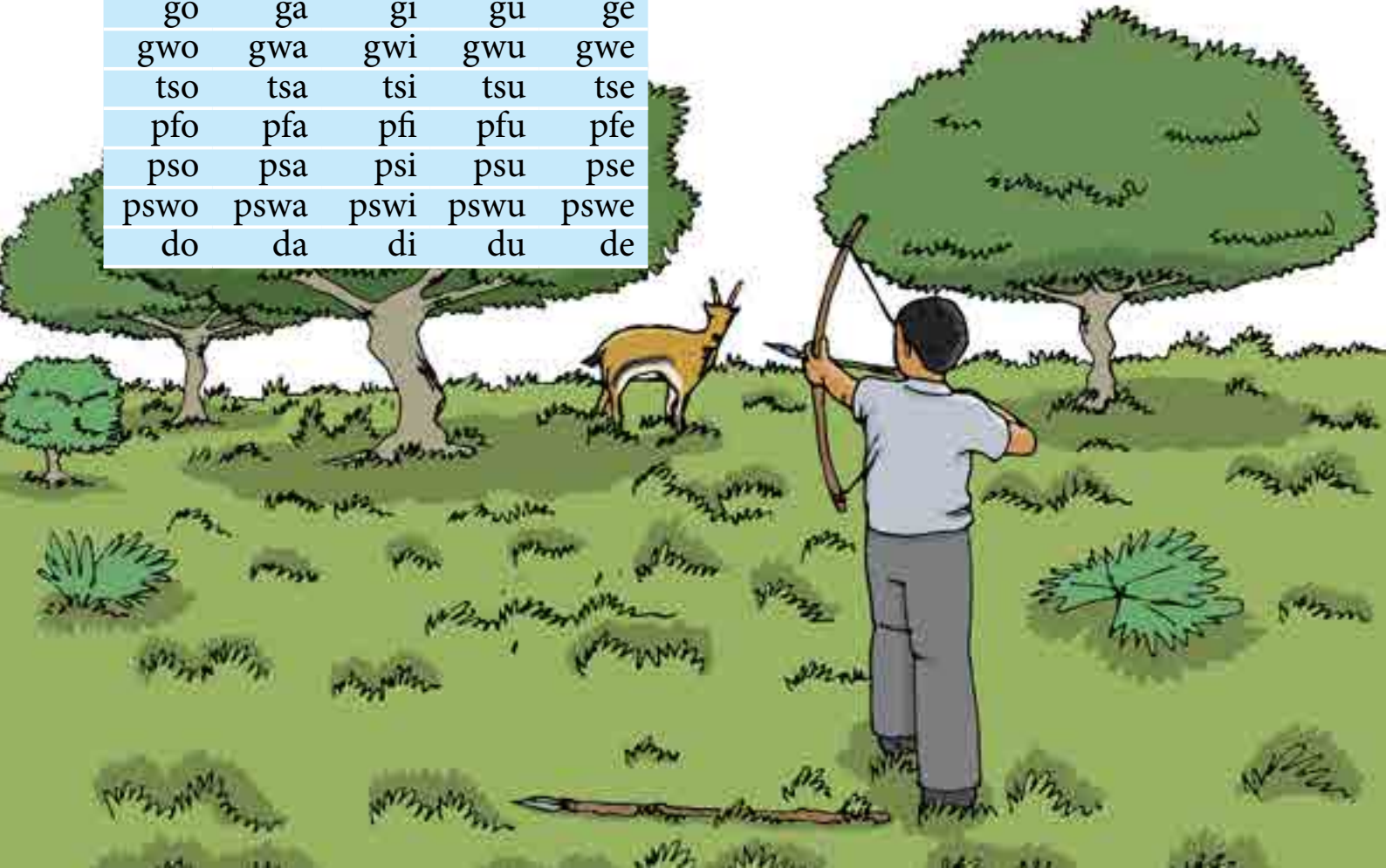
Asaka Luwo. Penepo, Luwo na mano ayiluma, ayisukusa.

Meke atuma Luwo apswayira kumalisito, gopa ana analasika pa kupita kweneko. Pa kumalisa apaka uta na pswimo, gopa ana analasika.

Pswayira pana pfena.

o	a	i	u	e
ro	ra	ri	ru	re
swo	swa	swi	swu	swe
mwo	mwa	mwi	mwu	mwe
two	twa	twi	twu	twe
kwo	kwa	kwi	kwu	kwe
rwo	rwa	rwi	rwu	rwe
go	ga	gi	gu	ge
gwo	gwa	gwi	gwu	gwe
tso	tsa	tsi	tsu	tse
pfo	pfa	pfi	pfu	pfe
psa	psa	psi	psu	pse
pswo	pswa	pswi	pswu	pswe
do	da	di	du	de

Mamuna ana mulaso, anagopiwa.
anagopiwa
Mamuna ana dipa, anagopiwa.

Dipa isafunika kuna amuna.

Mamuna ana dipa, anagopiwa.

Dipa na pswimo ndi milaso. Iwo asalasa.

Na tenepa, tireke kutula madipa pana ana gopa kulasika nawo.

Mamuna ana dipa, anagopirwa.

Asaka mafuwa, awutereka muliwo.
Asaka moto, aatereka makakana.
Asaka makala, awutereka muliwo.

Matimati asakoma.
Ukaka usakoma.
Muliwo usakoma.
Makakana asakoma.

Muliwo wa makakana usakoma

Maniku pa kupita na kunsika, agula: makakana, mafuta, matimati na makala.

Pa kufika na ipyo, apipasa Fatima kuti apitereke.

Fatima atuma Luwo kapala moto. Asaka mafuwa, awutereka muliwo wa makakana ale. Akwewa tseke towera akwanise kuwonera muliwo ule udatereka iye.

Mayi wa ntsikana ule, akomerwa kakamwe na muliwo.

Muliwo wa makakana usakoma.

Cikumbukiro ca mapfunziro akutoma

a n	nana
i . ?	Nina
m ,	mama
y -	yaya
k	makaka
u	mamuna
s	kusima
w	wasi
l	mulimi
e !	Nema
t	kutema
o	moto
p	poto
m n	mpani nkuta
f	asafuna
r	raro
mw tw kw rw sw lw	mwana
g gw	kugona
d	dipa
ts pf ps psw	tsese pfena psopsopso pswimo

MAPFUNZIRO A KUWONA NA KULEMBA N'CISENA

Phindi yaciwiri

ndiko

ndiko
ndi ko
ndi
i

ngole

ngole
ngo le
ngo
o

mpfuti

mpfuti
mpfu ti
mpfu
u

i	o	u	a
ndi	ndo	ndu	nda
ngi	ngo	ngu	nga
ntsi	ntso	ntsu	ntsa
mpfi	mpfo	mpfu	mpfa
ngwi	ngwo	-	ngwa

a ye **nda**
ayenda

u le **ndo**
ulendo

ntsa **ngo**
ntsango

a na **ngo**
anango

ku tu **nga**
kutunga

u la **ngwi**
ulangwi

mpfu ko
mpfuko

ntsa nga
ntsanga

nd ng mpf nts ndiko ngole

nd

ng

nts

mpf

ngw

Lero Fatima na atsikana anango ayenda kagula ndiko, mpfuko, mulinga na pikalango kunsika.

Pakati-na-kati pawulendo awona nsoka wa amuna akasaka wasi ntsanga.

Iwo ayenda ulendo wawo.

Pa kufika agumana akulu ali kumwa.

Atsikana ale, atoma kutunga pyakumwa pire na ndiko idagumana iwo pale. Apipasa akulu ale.

Tenepa, atsikana awonesa ulangwi wawo.

Iwo ayenda kagula mulinga.

MAPFUNZIRO A 26

dy

py

ny

my

;

fodya

fodya
fo dya
dya
a

pyala

pyala
pya la
pya
a

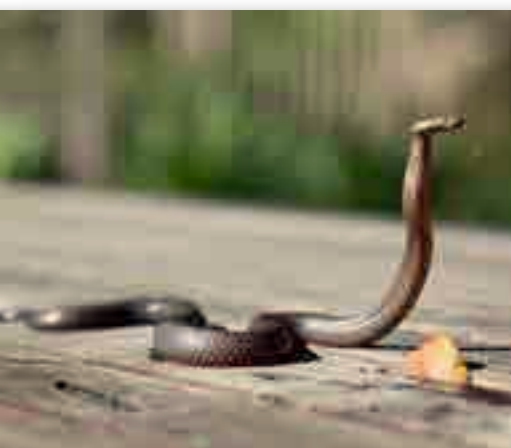

a	e	o	u
pya	pye	pyo	pyu
dya	dye	dyo	dyu
da	de	do	du

pya ka
pyaka

ku **dya**
kudya

pya di di
pyadidi

nyoka

nyoka
nyo ka
nyo
o

myala

myala
mya la
mya
a

o	a	u	e
nyo	nya	nyu	nye
myo	mya	myu	mye
yo	ya	yu	ye

nya ma
nyama

mye ndo
myendo

dy py ny my fodya pyala nyoka

Kupeya fodya ndi tenepa: angamala kuuma,
anapeyiwa; penepa pasafunika nkuma.

;

dy

py

ny

my

;

Fodya ndi mpfuma

Fodya asapasa mpfuma. Ife tina munda ukulu wa fodya.
Papyaka pidamala ipi, tagulisa fodya wa kupeya kunsika.

Monika asatomali fodya.

Kupeya fodya ndi tenepa: pa kutoma asawumiswa.
Angamala kuuma, anapeyiwa, penepa pasafunika nkuma.

Mama na Fatima ndiwo makamaka anapeya fodya.

Tagulisa fodya wa kupeya.

zunde

zunde
zu nde
zu
u

dzuwa

dzuwa
dzu wa
dzu
u

u	i	a	e
zu	zi	za	ze
dzu	dzi	dza	dze
nzu	nzi	nza	nze
zwu	zwi	zwa	zwe
ku	ki	ka	ke

mwe **zi**
mwe**zi**

tsa **nza**
tsan**za**

ku **dzu** lu
kud**zu**lu

zu nde
zunde

nze ru
nzeru

ma **dzi**
mad**zi**

zi sa ti pa sa
zisatipasa

mwa **zwa**
mwaz**wa**

zi na ngo
zinango

z

zunde

z

Z

Zunde

Z

z dz nz mwezi kudzulu Zunde

Nyenyezi zinango zisatipasa
luso tingatayika ntsanga.

z

dz

nz

zw

Kudzulu kuli nyenyezi za kuyetima, na mwezi.

Nyenyezi ya kutoma, ya kuyetima pikulu kakamwe ndi dzuwa. Na masiku tisawona nyenyezi, na masikati tisawona dzuwa. Dzuwa ingadoka ndi masiku, akulu na ana aneta, asantongwa kugona, towera apume.

Nyenyezi zinango zisatipasa luso tingatayika ntsanga.

Dzuwa ndi nyenyezi.

hafu ya mafuta

hafu

ha fu

ha

a

a	e	i	u
ha	he	hi	hu
na	ne	ni	nu
kwa	kwe	kwi	-

hi da dza la
hidadzala

ha li po
halipo

ha na fu na
hanafuna

ha da kwa na
hadakwana

h	hafu	h
H	Hafu	H

h H h hidadzala halipo Hafu

Mwana **asafuna** kudya pfigu.
Iye **hanafuna** kudya mapira.
hanafuna

h

Fatima ali kupimira mapira Ntsayi na ntsengwa.

Ntsengwa iri hafu, hidadzala tayu. Ntsayi ali kudirira. Mapira hadakwana tayu ninga munafuna iye. Ntsayi asafuna ntsengwa ya kudzala, hanafuna hafu tayu.

Fatima hadayenda kumunda tayu, kasaka mapira anango.

Ntsayi hanafuna hafu tayu.

xikola
xi ko la
xi
i

xikola

i	e	a	o	u
xi	xe	xa	xo	xu
ngi	nge	nga	ngo	ngu
mwi	mwe	mwa	mwo	-

xa xa
xaxa

u **xa** mwa li
uxamwali

xo ngo
xongo

xu ka
xuka

uga **xu** ga **xu**
ugaxu-gaxu

xa ngo
xango

x	xikola	Ɑ
X	Xikola	Ɱ

Ɑ X Ɑ xuka xango Xikola

Ana ale **asafunana** pikulu kakamwe.
 Mamuna ule **asamwa** pikulu kakamwe.
 Ana **asafunanadi**.
 Mamuna **asamwadi**.

X

Luwo na Luka ndi uxamwali wawo. Iwo asafunana
 pikulu kakamwe. Asafunanadi.

Onsene asapfunza xikola.

Hanasiyana tayu. Asasenzeka na xango.

Luka angaduwala, Luwo asayenda kamuwona.

Unowu ndi uxamwali unafunika.

Ana asasenzeka na xango.

ndi	ndu	nda	nde	ndo
ngi	ngu	nga	nge	ngo
ntsi	ntsu	ntsa	ntse	ntso
mpfi	mpfu	mpfa	mpfe	mpfo
ngwi	ngwu	ngwa	ngwe	ngwo
zi	zu	za	ze	zo
dzi	dzu	dza	dze	dzo
nzi	nzu	nza	nze	nzo
zwi	zwu	zwa	zwe	zwo
nyi	nyu	nya	nye	nyo
pyi	pyu	pya	pye	pyo
dyi	dyu	dya	dye	dyo
myi	myu	mya	mye	myo
hi	hu	ha	he	ho
xi	xa	xi	xu	xu

a mya li
amyali

pre nya
prenya

Apanga yaya **kuti** asale.
Atuma Tatu **kuti** amatame.
Apanga Luwo **kuti** agope.
Asaatawira **kuti** ndi piyadidi.

Maseseto

Maseseto ndi ulangwi wa amyali unatawirwa na akulu akale. Ntsikana angakula asatongwa kulangwa. Tenepa iye anawoniwa ninga ntsikana wadidi, penu wakufunika.

Malangiro a lero asiyana na kale. Tenepa maseseto ndiwo asafunika ayende kusogolo na kuti ndi malangiro anapasa udidi kuli atsikana onsene.

Maseseto si psweda tayu. Lero asena asaatawira kuti ndi ulangwi wa maso kuli atsikana.

Lero atsikana asakwata pathupi; na kusowa malangiro adidi.

Payi na mayi ndiwo anatongwa kulanga pyadidi ana awo.

Maseseto si psweda tayu.

pa go go ro
pagogoro

pya ku go pswa
pyakugopswa

pre gu
pregu

mya la
myala

pi nya ma
pinyama

mpfu ti
mpfuti

Nyoka na mwana

Dzulo yaya awona nyoka pagogoro. Mwana atutumuka.

Lero Meke awona nyoka inango kumalisito kwa mama. Iye amenya nyoka ire na muti na myala. Iyo yafa.

Yaya ati: – Ine na Fatima tisagopa nyoka kutiluma.

Mama ati: – Nyoka asafuna tsanga. Tirimeni panagona mwana. Nyoka ndi cinyama yakugopswa.

Tigopeni nyoka!

Nyoka ndi cinyama yakugopswa.

jiwa

jiwa
ji wa
ji
i

njiri

njiri
nji ri
nji
i

zhanera

zhanera
zha ne ra
zha
a

i	a	u	o	e
ji	ja	ju	jo	je
nji	nja	nju	njo	nje
zhi	zha	zhu	zho	zhe
nyi	nya	nyu	nyo	nye

ji nya
jinya

ja nja
janja

ni nj
ninji

i gre zha
igrezha

zha ra
zhara

ji du ka
jiduka

j

jiwa

j

zh

zhanera

zh

J

Jiwa

J

Zh

Zhanera

Zh

j J j janja Jiwa zh Zh Zhanera

Luwo, ndoko ukasiye mwana patsese.
Luwo, ndoko ukansiye.

Luwo atula mwana jiwa pantsanza.
Luwo atula dzayi pantsanza. Iye ayitula.
Ayitula padayilokota iye.
Antula padamulokota iye.

j

nj

zh

Luwo lero awona mwana jiwa. Mwana jiwa ule agwa pantsanza. Iye amulokota.

Pa kufika kumudzi, mayi ati:

– Luwo, ninji penepi?

Iye atawira:

– Ndi mwana jiwa.

– Luwo, ndoko ukansiye padamulokota iwe.

Tenepa, Luwo ankwata mwana jiwa, akwira pamuti. Na janja ya madyo, antula pantsanza pale.

Akwata jinya na janja ya madyo.

baba

baba
ba ba
ba
a

a	o	i	e	u
ba	bo	bi	be	bu
bwa	bwo	bwi	bwe	bwu
sa	so	si	se	su

ba nda
banda

bu se ta
buseta

ba ti
bati

sa **bo** la
sabola

ku **ba** li ka
kubalika

a yi **bwe** re ke sa
ayibwerekesa

ma **bu** du
mabudu

b	baba	b
B	Baba	B

b B bati buseta Baba bwe abwera

Akazi **azinji ene** ana malonda.

Akazi **azinji ene**

azinji ene

kazinji kene

Akazi **kazinji kene** abwerekesa banda.

b

bw

Baba na bati

Baba wa Luwo agula bati yakubalika. Bati ire kubalika kwayo ndi ninga buseta.

Akazi azinji ene anamalonda akugulisa matokosi, akomerwa.

Baba ule, kazinji kene ayibwerekesa. Pa kuyibweza, Nema ati akazi abwerese budu ya ufa.

Pyawoneka kuti nkazi unango ayiswa.

Baba ule ati ntengo wa bati ndi mabudu masere akudzala na ufa.

Baba agula bati yakubalika.

phaza

phaza
pha za
pha
a

a	i	u	o	e
pha	phi	phu	pho	phe
tha	thi	thu	tho	the
kha	khi	khu	kho	khe
ha	hi	hu	ho	he
ngwa	ngwi	ngwu	ngwo	ngwe

pha la
phala

a pha le
aphale

ku kha li ra
kukhalira

tha ngwi
thangwi

a sa yi kha
asayikha

thi ma ti
thimati

mu sa yi khi wa
musayikhiwa

a phi ka
aphika

ph th kh aphika thimati kuyikha

Anakula **thangwi** adyeswa pyadidi.
thangwi adyeswa
 Nyimo ziri kukoma **thangwi** zapekeswa.

ph

th

kh

nyimo izi **azi**pekesa
 pfigu **iyi** ayipekesa
 manduyi **awa** aapekesa
awa aapekesa

Mawonekero adidi

Nina ana mawonekero adidi thangwi ali kudyeswa pyadidi. Tenepa anakula na moyo.

Dzulo mama wa nina aphika nyimo za kupekesa.

Nyimo izi azipekesa na mpekeso towera kudyeka pyadidi. Mwemu musayikhiwa matimati, sabola, mafuta na munyu.

Ana ale anadyeswa phala penu ntsima, hanakula pyadidi tayu. Pisafunika kuwadyesa pyakudya pyakusiyanasiyana, sawasawa ninga nina.

Mama aphika phala ya mapira.

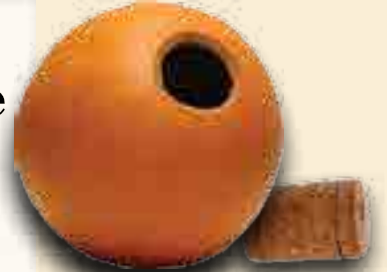

mpswala

mpswala
npswa la
npswa
a

nthekwe

nthekwe
nth kwe
nth
e

a	i	e	o
mpswa	mpswi	mpsw e	mpsw o
ntha	nthi	nthe	ntho
nkha	nkhi	nkhe	nkho
mpha	mphi	mphe	mpho

mu nthu
munthu

pa nth ngo
panthango

ma ga xto
magaxto

nthe ma
nthema

mpha ngwa
mphangwa

mphe te
mphete

i mpswa
impswa

nkho ndo
nkhondo

mpswala nthekwe mphete nkhondo

Baba ati: “Mulamo alasa mpswala.
Tinadya nyama.”

Mama ati kuli Luwo:
“Pisafunika kutoweza akulu.”
“ ”

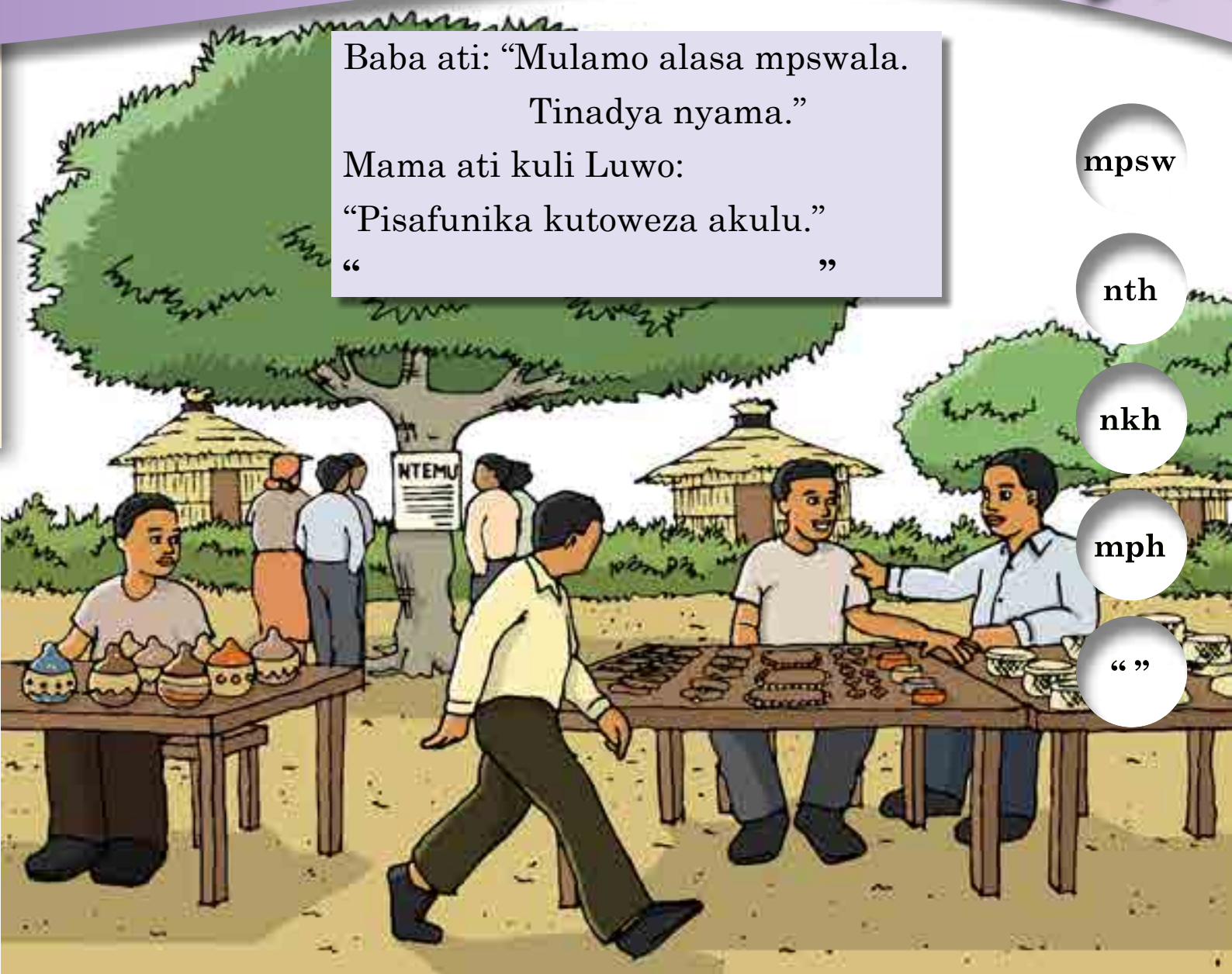
mpsw

nth

nk

mph

“ ”

Mphangwa

Panthango pamwazwa mphangwa kuli anthu kuti:

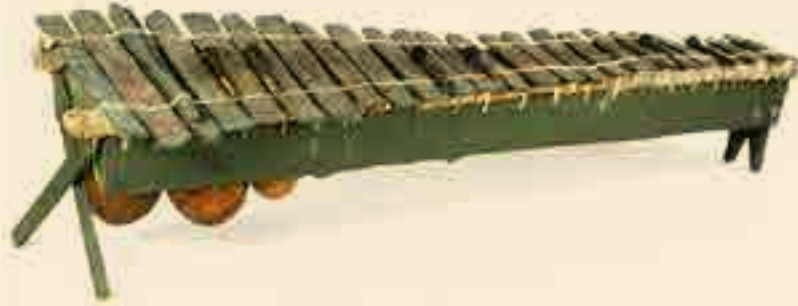
“Ale anagulisa mphete, nthekwe penu magaxto, aleke kubera anthu. Munthu anapokanya, anakwapulwa na nthema”.

Si kuti ndi nkhondo tayu. Ndi ntemu.

Pisafunika kuutoweza.

“Si kuti ndi nkhondo tayu.”

Foto European. Stiftung Preußischer Kulturbesitz -
Ethnologisches Museum - CC BY-NC-SA - 3.0

valimba

va

a

valimba

a	o	i	e	u
va	vo	vi	ve	vu
ka	ko	ki	ke	ku
nga	ngo	ngi	nge	ngu

vo mo la
vomola

ku **vi** nga
kuvinga

vi ra ma wu
viramawu

ku **vi** na
kuvina

ka **va** lo
kavallo

v	viramawu	ve
V	Viramawu	V

ve V ve valimba kavalo Viramaru

Ana ale asagona mpaka misase fuu.
 mpaka misase fuu
 Valimba alira mpaka misase fuu.

Baba **anagulira** mama magaxto.
anagulira mama
 Meke **asagulira** ana magaxto.

Valimba asakoma

Valimba ndi dzoma, makamaka kuli aphale na atsikana.
 Pana valimba pasaguliswa magaxto.

Aphale asagulira atsikana magaxto.

Valimba asatomiwa na masiku mpaka misase fuu!

Valimba na likhuba ndiwo masenzekero makulu kuli
 aphale na atsikana.

Valimba alira mpaka misase fuu!

i	u	o	e	a
ji	ju	ja	je	jo
nji	nju	nja	nje	njo
zhi	zhu	zha	zhe	zho
bi	bu	ba	be	bo
phi	phu	pha	phe	pho
thi	thu	tha	the	tho
khi	khu	kha	khe	kho
mpswi	mpswu	mpswa	mpswe	mpswa
nthi	nthu	ntha	nthe	ntho
mphi	mphu	mpha	mphe	mpho
vi	vu	va	ve	vo

ku kha la
kukhala

nthi kho
nthikho

i sa phi ki wa
isaphikiwa

Madyero adidi

Nina asayamwa. Awa ndiwo madyero akutoma a mwana, mpaka kulonga.

Nina alikukhala pantsi, mphapo pisafunika kuti adye misapo na sopa.

Nema asampasa mwana uyu, pfigu na hafu ya papaya ya kupekeswa. Tenepa mwana anakwanisa kudya pyadidi.

Mwana angatoma kulimira, mama asatoma kumpasa phala ya ufa.

Phalaisaphikiwa tenepa: pakutoma kumunyira madzi akutonthola na ufa nkado; kaciwiri kuyika pamoto; pingapisa, kuyikamo munyu na mafuta; buluka penepo, kuphunga na nthikho mpaka phala itokote.

Pa kumalisa ndiye kuyiphula.

Kuphunga na nthikho mpaka itokote.

Kuna ani kunakhala Katoya?
Kuna amyali.
Amyali ale ana mphete na mafoya mapswa.

Malonda

Katoya ana viramawu ya kugulisa mphete, xongo na magaxto.
Mamuna wa Katoya ali kuwotha moto.

Katoya apya na mua pa kuphika magaxto.

Na tenepa, pa kuthukula nkono, antoya mamuna.

Kunakhala Katoya kuna amyali. Amyali ale ana mphete. Na tenepa, asagaya.

Mataya afika pana Katoya na foya mupswa. Asafuna kugula mphete.

Mataya afika na foya mupswa.

nyumba
nyu mba
mba
a

nyumba

a	i	u	e
mba	mbi	mbu	mbe
bwa	bwi	-	bwe
mpfa	mpfi	mpfu	mpfe

bwe **mba**
bwem**ba**

mpfu **mba**
mpfum**ba**

va li **mba**
valim**ba**

mba ni
mbani

nyu **mba**
nyum**ba**

mbe wa
mbewa

mb Mb nyumba mbani Mberwa

Ule anasowa xamwali ndi wa kutsukwala.
 Ule anasowa mwambo ndi wa kudzudzuma.
 ndi wa kudzudzuma

mb

Mbani anakwanisa kunsakira nyama penu masawu?
 Mbani anakoya nyumba?
 Mbani?

Baba ndi nkadamu wa panyumba. Mama ali kumunda; baba ali kuluka mpfumba.

Luwo na Tatu ali kuxikola.

Mwana anasowa baba penu mama ndi mwana wa kutsukwala. Tenepa, mbani anakwanisa kunsakira mbewa penu bwemba? Anyakubala ndiwo anasakira ufulu kuna ana. Ndiwo anatongwa kulanga, kupfunzisa na kutsogolera umangwana wa ana.

Baba ali kuluka mpfumba.

kudhimana
ku dhi ma na
dhi
i

kudhimana

i	e	u	o	a
dhi	dhe	dhu	dho	dha
dhri	dhre	dhru	dhro	dhra
ngi	nge	ngu	ngo	nga

i nga **dhi** ri ka
ingad**dh**irika

i sa **dhi** ma na
isad**dh**imana

ro **dho** ka
rod**h**oka

ndu **dhu** dhu
ndud**dh**udhu

za **dhi** ma na
zad**dh**imana

dhi dhi mi za
dhidhimiza

dhro ma
dhroma

dh Dh dhimana Dhroma

Anamulaso **asatongwa kuti akhale** na ugaxu-gaxu.
 Ntekenyi **asatongwa kuti akhale** na ugaxu-gaxu.
asatongwa kuti akhale

dh

Angakhala na njala, adye makaka.
 Ungaledzera, udye phala.
 Angaledzera, aleke kutikana anthu.

dhr

Ntsiku zonsene myotokaru isadhimana, mbafa anthu.

Ntekenyi wa motokaru asatongwa kuti akhale na ugaxu-gaxu. Angaledzera, aleke kutekenya motokaru gopa anadhima munthu, mbampha.

Leka kutekenya mpaka panadhroma uthamangi wa motokaru.

Udhimani wa myotokaru unabweza nduli dziko.

Ntekenyi wa motokaru asatongwa kudziwa pyonsene pya myotokaru, makamaka ingadhirika.

Myotokaru isadhimana, mbafa anthu.

m'bale wa Tatu

m'bale

m' ba le

m'

ntsima iri **m'poto**

m'poto

m' po to

m'

	a	i	u	o
	ba	bi	bu	bo
m'	mba	mbi	mbu	mbo
	sa	si	su	so
	ja	ji	ju	jo

m' bu se ta
m'buseta

m' mi si tu
m'misitu

m' ma nja
m'manja

m' mo to ka ru
m'motokaru

m'	m'poto	m'
M'	M'poto	M'

m' M' m'poto m'bale M'buseta

Monika agumana **m'bale** wace.

m'bale

Monika ayikha muliwo **m'mbale**.

mbale

Leketa ndi **m'bale** wa Monika.

Mbale ya Monika ya umbiwa na dongo.

mbale ya Monika

m'bale wa Monika

m'mbale muna muliwo

m'madzi muna pilulu

m'manja muna dzayi

m'misitu muna ntsoso

Nema ayenda m'misitu kasaka ntsoso. M'misitu mule awona madzi.

M'madzi awonamo makakana ali kumwera. Iye aasirira kuwatunga.

Pakwenda kunyumba, apita na kumunda.

Kweneko agumana m'bale wa Monika. Awona mbewa m'mitimati. M'mitimati mule muna matimati akutokota. Na tenepa, aasaka onsene gopa mbewa anaadya.

Mataka asatipasa misapo, miti, madzi, makakana, matimati na pinango pizinji pinafunika kuli ife.

Tenepa pisafunika kusasanya pyadidi mataka.

M'madzi awonamo makakana.

bvembe

bvembe
be mbe
bve
e

bzwala

bzwala
bzwa la
bzwa
a

e	a	o	u
bve	bva	bvo	bvu
mbve	mbva	mbvo	mbvu
bzwe	bzwa	bzwo	bzvu
be	ba	bo	bu
me	ma	mo	mu

mpha **mbvu**
mphambvu

ma **bzwa** la
mab**zwala**

ma **bve** mbe
mab**vembe**

bvu nzi ra
bvunzira

bvu na
bvuna

mab**vembe** bz**wala** mphamb**vu**

Ife tisalima matimati.

Anango tisaagulisa, **anangombo** tisaadya.
tisaagulisa tisaadya

bv

bzw

mbv

Ndimo mwene, bvembe isakoma.

Ndimo mwene, lero myotokaru isadhimana.
myotokaru isadhimana

Mabvembe

Kumunda kwa baba kuna mabvembe mazinji. Anango tisaagulisa, anangombo tisaadya.

Ntsiku zonsene baba na mama asadza na mabvembe panyumba.

Tonsene, tisadya mabvembe, Luwo nkhaba.

Mapira mbadzati kutokota tibatoma kudya mabvembe.

Akulu akale alonga: “Bvembe isapha njala na nyota ene”. Ndimo mwene bvembe ina madzi na pyakudya nkati.

Pisafunika kubzwala mabvembe.

Pisafunika kubzwala mabvembe.

MAPFUNZIRO A 41

c

nc

ch

cikwa

cikwa
ci kwa
ci
i

ncera

ncera
nce ra
nce
e

i	e	a	u	o
ci	ce	ca	cu	co
nci	nce	nca	ncu	nco
chi	che	cha	chu	cho
di	de	da	du	do

ci da
cida

nce ra
ncera

che ca
checa

mi ce wu
micewu

ma cu we re
macuwere

mi chi ci
michici

co ko lo
cokolo

bi chu
bichu

i da che ka
idacheka

c

cikwa

c

C

Cikwa

C

c C cikwa ncera michici Checa

Khoni ingafika, anthu asatsalakana kugula ntukutu.
 Khoni ingafika, anthu asatsalakana kuwotha moto.
 asatsalakana kuwotha moto

c

nc

ch

Cikwa

Khoni ingafika, atsakulima asatsalakana kuluka cikwa.

Cikwa cisafunika towera kukoyamo macuwere, gonkho, mpunga na mapiramanga.

Towera kuluka cikwa, pisafunika micewu na nyakasongole.

Tenepa, Jemuse ayenda kunsika kagula micewu. Akwata cida, gopa mapanga.

Pa kubwerera, abva nyota. Tenepa apita na pancera. Apa agumanapo muleke wace ali kutunga madzi towera kathirira miti idacheke iye kunyumba.

Cikwa cina macuwere.

m'

u	i	o	e	a
nyu	nyi	nyo	nye	nya
dhu	dhi	dho	dhe	dha
dhru	dhri	dhro	dhre	dhra
bvu	bvi	bvo	bve	bva
bzwu	bzwi	bzwo	bzwe	bzwa
mbvu	mbvi	mbvo	mbve	mbva
cu	ci	co	ce	ca
ncu	nci	nco	nce	ncu
chu	chi	cho	che	cha

dza ti wo na
dzatiwona

ba mbe ya
bambeya

a ta mbi ra
atambira

a sa pha ti wa
asaphatiwa

Xamwali wa baba

Lero baba atambira xamwali wace. Xamwali wa baba lero anadya na ife panyumba. Iye adza dzatiwona.

Dzina yace ndi Jemuse. Mama ayenda kakumba bambaya apase xamwali wa baba. Iye ana njala, hadzati kudya tayu.

Nina adza mbathamanga dزامwenyika xamwali wa baba. Iye adzumatirwa na kuwona nina akula.

Xamwali a baba hadzati kudya tayu.

Pangawoneka munthu ana njala, **pisatongwa** kumpasa kudya.
pisatongwa kupasa kudya
Pangawoneka munthu na nthenda, **pisatongwa** kucita ugaxu-gaxu.

Cokolo

Cokolo ndi nthenda ya kugopswa.

Anthu azinji asaphatiwa na cokolo anango asafa na utenda ninga unowu.

Cokolo ndi nthenda ya kambulukira. Tinatongwa kuyicalira.

Pawubale pangawoneka munthu na cokolo pisatongwa kucita naye ugaxu-gaxu. Angatoma kukhosomola ntsiku zizinji zene, mbatendeni naye kunyumba inalapiwa anthu.

Kale ene, cokolo cikhakonziwa na michici basi.

Lero, cida cikulu ca cokolo ndi njirisawu na makininu.

Cokolo ndi nthenda ya kugopswa.

n'dida

n'dida

n' di da

n'

madzi ali n'dudu

n' dudu

n' du du

n'

	i	u	e	o
n'	di	du	de	do
	ndi	ndu	nde	ndo
	khi	khu	khe	kho

n' kho mi co
n'khomico

n' de mbe
n'dembe

n' kha zhu
n'khazhu

n' di da
n'dida

n' ci se ro
n'cisero

n' khu lo
n'khulo

n'	n'dudu	n'
N'	N'dudu	N'

n' N' n'dida n'cisero N'dudu

khomico
n'khomico muna madzi
 cisero
n'cisero muna mapira
 khulo
 madzi akhali **n'**khulo

khazhu
n'khazhu muna nsuzi
 n'dida
mun'dida muna nipa
 nkhal
 n'nkhal muna madzi

n'

Monika ana midida mitatu: n'dida wa nipa, n'dida wa mapira na n'dida wa kabanga.

Iye pale ali kupimira akazi kabanga, n'khomico.

Akazi anango ali kugula mapira. Mapira awa ali n'cisero.

Nema lero ana mpeta. Amuna azinji ene ali pale kufuna kugula nipa. Nema asowa n'dida towera kupimira anthu. Tenepa atuma Luwo kuti akasake n'dida wa nipa. Awugumana kuna Monika, uyu awupasiwa.

Nema na amuna ale, akomerwa kakamwe.

N'dida usafunika.

Madzi ali n'dudu. Nipa iri n'dida.

bhomeka
bho me ka
bho
o

bhomeka

o	a	u	i	e
bho	bha	bhu	bhi	bhe
bo	ba	bu	bi	be
njo	nja	nju	nji	nje

a **bho** ma
abhoma

a **bhi** ma na
abhimana

bhi xka
bhixka

ha da **bho** me ka
hadabhomeka

bh	bhomeka	bh
Bh	Bhomeka	Bh

bh Bh bh bhixka Bhomeka

Kuno **kuli** akazi.
Kwekule **kuli** akazi anango.

Madzi a mama abhomeka.
abhomeka
Ndiwo a**da**bhomeka.
a**da**bhomeka

bh

Mama abhoma madzi. Madzi akhali n'khali. Nkhali yasweka.

Madzi abhomeka thangwi mama abhimana na nana. Madzi a nana hadabhomeka tayu. Madzi a mama ndiwo adabhomeka. Iye atsukwala.

Kuncera kuna madzi. Kwekule kuli akazi anango. Mama anayenda katunga madzi anango towera timwe.

Madzi a mama ndiwo adabhomeka.

ng'oma

ng'oma
ng'o ma
ng'o
o

o	e	i	a
n'go	n'ge	n'gi	n'ga
ngo	nge	ngi	nga
no	ne	ni	na

ng'o na
ng'ona

ng'a la
ng'ala

ng'a nga
ng'anga

ng'o ng'o na
ng'ong'ona

ng'a mbo
ng'ambo

ng'	ng'oma	ng
Ng'	Ng'oma	Ng

ng' Ng' ng'ona ng'ala Ng'oma

Ng'oma ingayimbwa, inati ikhale dzoma ikulu.
inati ikhale dzoma ikulu

Palikhuba penu pamabzwoka, pasayimbwa ng'oma.
Palikhuba penu pamabzwoka

ng'

Baba na ng'oma

Baba ana ng'oma ipswa.

Pamabzwoka, palikhuba penu pavalimba, pasayimbwa ng'oma. Baba ali kubvula ng'oma towera ikale. Lero pacisa pathu pana dzoma ya ng'oma: amuna anayimba ng'oma, akazi anayimba makhaca, aphale na atsikana anabvina mpaka kunja kuca.

Ng'oma ingayimbwa ine ndinapita n'thando.

Inati ikhale dzoma ikulu.

Baba ana ng'oma ipswa.

n'khondo

nkondo

n'khondo

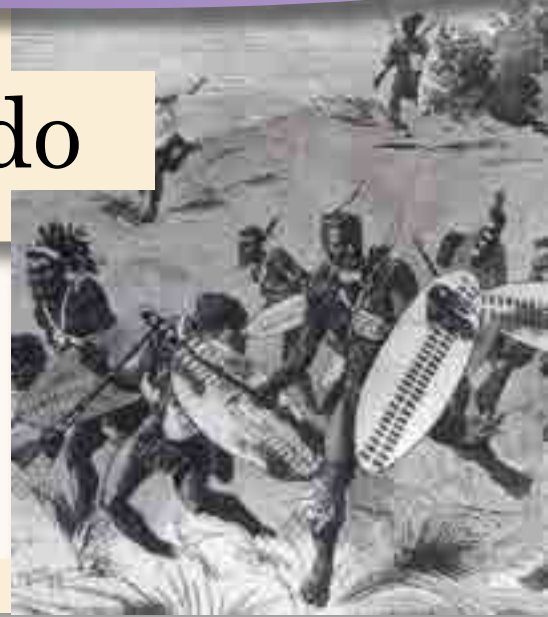
n' kho ndo

n'

nkondo

nkho ndo

nkho

o	a	i
n'kho	n'kha	n'khi
nkho	nkha	nkhi
kho	kha	khi

n' kha pwa
n'khapwa

nkha be
nkhabe

n' khu lo
n'khulo

nkha la mu
nkhalamu

n' kha ta
n'khata

n'khondo nkondo n'khata nkhabe

N'khondo uyu ngwa ntsengo.

N'khondo

Nkhondo iyi nja kuyipa.

Nkhondo

Ntsayi asafuna maka mphete za **n'khata**.
n'khata

Mama Minora awumba **nkhat**a ya mawudzu.
nkhata

n'kh

nkhat

N'khondo wa pinyama?

Ntsiku ibodzi Luwo na Luka ayenda kakhulisa. Luwo awona n'khondo unapita na ntsenzi.

Awene atoma kuketekesana tenepa:

– Luka, uyu ndi n'khondo wa ntsenzi. Lero tinazimanga na nsampha.

– Uyu si n'khondo wa pinyama tayu, ndi njira zinafamba na anthu – apokanya Luka.

– Nkhabe; ndi n'khondo. Pinyama pisafamba pamikhondo, anthu asafamba n'njira. Tiri n'thando. Pinyama pizinji piri muno. N'khondo uyu ngwa ntsengo, mikhondo iyi nja mbewa – athimidza Luwo.

N'khondo uyu ngwa ntsengo.

	a	u	o	e	i
n'	bha	bhu	bho	bhe	bhi
	ng'a	ng'u	ng'o	ng'e	ng'i
	nkha	nkhu	nkho	nkhe	nkhi
	kha	khu	kho	khe	khi

a le me dzwe
alemedzwe

a nya ku pa la ka nya
anyakupalakanya

a sa bzwa la mo
asabzalamo

nza mya
nzamya

Anyazunde ndi anyakupalakanya

Kalene amuna anango kumamidzi akhalima mazunde mawiri penu ibodzi. Mazunde anewa akhali na dzina ya nzamya.

M'mazunde mule akhabzwalamo ukaka penu thonje. Tenepa akhalekiwa kwenda uzungu.

Zunde ndi ya mamuna. Akazi asaphedza kulima, makamaka kuzwereza mataka na kusakula.

Kalene, anyazunde akhali anyakupalakanya.

Lero, tinawona kuti tenepa si pyadidi tayu.

Nkazi, ali kusaka kuti alemedzwe na mamuna.

Ntsiku zino, kupalakanya kusapasa akazi udzakazi.

Anyazunde akhali anyakupalakanya.

ma bzwo ka
mabzwoka

bvu na
bvuna

Ng'oma **ntsa** baba.
Mbewa **ntsa** Tatu.
ntsa Tatu

ti ka phe dze
tikhaphedze

a na bvi na
anabvina

Dzoma yatoma cincino

Ine na m'bale wanga nina tinayenda kawona ng'oma pacisa pathu. Ng'oma ntsa mabzwoka.

Baba ndiye anayenda kayimba ng'oma. Mama na akazi anango anayimba makhaca. Anthu anango anabvina.

Padzoma mbaticiteni gaxu-gaxu gopa tinabhomwa.

– Ona nina, baba agasa moto, ali kubvula ng'oma; tende tikamphedze. Dzoma inatoma cincino.

Baba agasa moto, ali kubvula ng'oma.

Luwo ali kulokota **masawu**.
Luwo ali ku**walokota**.

Tinaluka **kokota**
Tinayiluka.

Moto kumisale

Mama: – Tatu, Luwo ali kutani kule kumiti?

Tatu: – Luwo ali kulokota masawu.

Mama: – Luwo ana ana?

Tatu: – Luwo ana Monika.

Luwo na kuwona moto kumiti, atutumuka.

Monika ati: – Moto ule uli kumisale. Ndi kutali na kuno.

Luwo ali kumiti kulokota masawu.

Ututumuke wapasa mulimo

Yaya asala na mwana patsese pafupi na muti.

Penepo pene, apita sulo. Mwana agopa, yaya atutumuka.

Maniku ati kuli ana ale:

– Lekani kugopa. Lero sulo ule anati atipase muliwo.

Tenepa, Maniku akwata pswimo na uta.

Amulasa sulo, iye afa.

Pisawoneka kuti uyipi usapasa ufulu.

Maniku aluka mikeke

Maniku ali kuwasa wasi towera aluke nkeke wa mama. Ali kuutotesa towera ufewe.

Pa kuwasa wasi, pasafunika mpeni.

Maniku aluka mikeke mitatu. Miwiri ayipasa mama.

– Onani, mama ali pankeke wakulukiwa na Maniku!

Mikeke miwiri ayipasa mama.

a swi ri zwa
aswirizwa

a yi ci mwa na
ayicimwana

dzwa nda
dzwanda

(Pyalembwa na Tomé)
Lamuka ! (alonga mama)
( )

Nkhambala ya checa

Aphale atatu ayenda kasemba. Pamudzi pa atabzwala agumanapo ntemu wakuti pa kufuna kusemba ana akazi pamudzi ubodzibodzi, ankamwene akhatongwa kuluka nkhabala ya checa.

Aphaleayicimwanakuyiluka. Natenepa, ayenda kaphemba nzeru kuli mbuya wawo akhadasiya iwo m'motokaru pa kumpwaza kuti ndi nkhalamba.

Mbuya wawo adzaapanga kuti pa kufuna kuluka nkhabala ya checa mabzwala asatongwa kudza na madzi n'sefa towera kumunya nawo checa. Pakwenda kampanga pyenepi mabzwala, iye aswirizwa napyo thangwi cipo madzi asatungwa n'sefa. Iwombo aphale atawira kuti cipo nkhabala isalukwa na checa.

Na tenepa awonesha kulangwa kwawo, mbaasemba ana akazi ale.

(Pyalembwa na Tomé Charles Alicete)

Kufuna kuluka nkhabala ya checa.

nsa mbo
nsambo

n' ci to mba
n'citomba

mba wu pfe ka
mbawupfeka

ka pswu ta
kapswuta

Nzidzi wa njala

Pyacitika nsiku ibodzi, pa nzidzi wa njala, baba wa panyumba akakhala na nsambo wa kukukwata uci n'citomba mbawufikira pakhuku.

Nzidzi onsene angabva njala, akhapanga ana ace kuti iye ali kwenda kapswuta dotha pakhuku.

Na tenepa, angafika akhakhwata ntete mbawupfeka pantsi padabisa iye uci, mbakwewa nawo uci ubodzibodzi, na mulomo ninga asadyadi dotha. Ana ace akhapiyona pyonsene pikhacita baba wawo.

Nkazi wace pidadzapiphata iye, mbimala banja.

(Pyalembwa na Luís Jofrisse Nyadzedze).

Baba ali kwenda kapswuta dotha.

ALIFABETU WA CISENA

a
adyo

g
kugona

b
baba

h
hafu

c
cikwa

i
Nina

d
dipa

j
jiwa

e
Nema

k
makaka

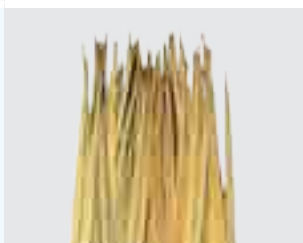
f
asafuna

l
mulimi

m mama		u mamuna	
n nana		v valimba	
o moto		w wasi	
p poto		x xikola	
r raro		y yaya	
s kusima		z zunde	
t kutema		ng' ng'oma	

ALIFABETU WA CISENA

Alifabetu wa cisenana ana malembo makumi mawiri na maxanu:

a b c d e f g h i j k l m n o p r s t u v w x y z

Malembo maxanu a kubveka okhene:

a e i o u

Malembo makumi mawiri a kucimwana kubveka okhene:

b c d f g h j k l m n p r s t v w x y z

CIBVERANO CA MALEMBO A KUCIMWA KUBVEKA OKHENE

mw tw
kw ...

mwana

ts

tsetse

pf

pfena

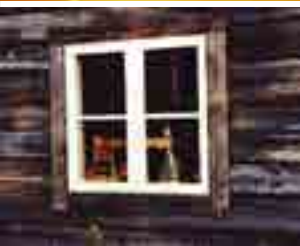

py my dy

pyala
myala

ps psopsopso		ph th kh phaza	
psw pswimo		mb nyumba	
nd ng ns ... ndiko		bv bvembe	
dz dzuwa		bzw bzwala	
zh zhanera		mpsw mpswala	
dh dhimana		m' m'bale	
bh bhomeka		n' n'dida	

KUBVEKA KWA MAFALA

kubhima - macitiro a pinthu piwiri pya kuwuma
pingagumana pinacita mungu. Ninga tenepa:
“Anthu awiri abhimana”.

kudhima - macitiro a pinthu piwiri pya kufewa-fewa
pingagumana nkhaba kucita mungu. Ninga
tenepa : “Nsuwo uli kudhima thangwi wafungika
na mphepo”.

kuketebesana - fala iyi yakulukira ku macitiro a a
kuketebesana; pisalongwambo kuketebesana.

mpfuko - combo ca kuyikhira madzi

n'khata - pinthu pya kunyadisa

nkhatu - cinthu ca kukwatira naco mitolo pansolo. Isacitiwa
na mawudzu penu nguwo

ntukutu - bulangeti, manta

xango - cinthu cisacitwa na nthembe ya ng'ombe, cinabasa ya
kutanda naco

xongo - pulusera zakale za utale.

	Tsamba
<i>Mayesero akutoma kupfunza kuwona na kulemba</i>	3
<i>Mapfunziro a kuwona na kulewmba n'Cisena - Phindi yakutoma</i>	7
Mapfunziro a 1 a n (nana)	8
Mapfunziro a 2 i . ? (Nina)	10
Mapfunziro a 3 m , (mama)	12
Mapfunziro a 4 y - (yaya)	14
Mapfunziro a 5 k (makaka)	16
<i>Mapfunziro a 6 Cikumbukiro 1</i>	18
Mapfunziro a 7 u (mamuna)	20
Mapfunziro a 8 s (kusima)	22
Mapfunziro a 9 w (wasi)	24
Mapfunziro a 10 l (mulimi)	26
Mapfunziro a 11 e ! (Nema)	28
<i>Mapfunziro a 12 Cikumbukiro 2</i>	30
Mapfunziro a 13 t (kutema)	32
Mapfunziro a 14 o : (moto)	34
Mapfunziro a 15 p (poto)	36
Mapfunziro a 16 n m (nkuta mpani)	38
Mapfunziro a 17 f (asafuna)	40
<i>Mapfunziro a 18 Cikumbukiro 3</i>	42
Mapfunziro a 19 r (raro)	44
Mapfunziro a 20 mw tw kw rw sw lw (mwana)	46
Mapfunziro a 21 g gw (kugona)	48
Mapfunziro a 22 d (dipa)	50
Mapfunziro a 23 ts pf ps psw (tsese pfena psopsopso pswimo)	52
<i>Mapfunziro a 24 Cikumbukiro 4</i>	54
<i>Cikumbukiro ca mapfunziro akutoma</i>	56

	Tsamba
<i>Mapfunziro a kuwona na kulewmba n'Cisena - Phindi yaciwiri</i>	57
Mapfunziro a 25 nd ng nts mpf ngw (ndiko ngole mpfuti)	58
Mapfunziro a 26 dy py ny my ; (fodya pyala nyoka myala)	60
Mapfunziro a 27 z dz nz zw (zunde dzuwa)	62
Mapfunziro a 28 h (hafu)	64
Mapfunziro a 29 x (xikola)	66
<i>Mapfunziro a 30 Cikumbukiro 5</i>	68
Mapfunziro a 31 j nj zh (jiwa njiri zhanera)	70
Mapfunziro a 32 b bw (baba)	72
Mapfunziro a 33 ph th kh (phaza)	74
Mapfunziro a 34 mpsw nth nkx mph “ ” (mpswala nthekwe)	76
Mapfunziro a 35 v (valimba)	78
<i>Mapfunziro a 36 Cikumbukiro 6</i>	80
Mapfunziro a 37 mb (nyumba)	82
Mapfunziro a 38 dh dhr (kudhimana)	84
Mapfunziro a 39 m' (m'bale m'poto)	86
Mapfunziro a 40 bv bzw mbv (bvembe bzwala)	88
Mapfunziro a 41 c nc ch (cikwa ncera)	90
<i>Mapfunziro a 42 Cikumbukiro 7</i>	92
Mapfunziro a 43 n' (n'dida n'dudu)	94
Mapfunziro a 44 bh (bhomeka)	96
Mapfunziro a 45 ng' (ng'oma)	98
Mapfunziro a 46 n'kh nkx (n'khondo nkondo)	100
<i>Mapfunziro a 47 Cikumbukiro 8</i>	102
<i>Mapfunziro a 48 Cikumbukiro 9</i>	104
<i>Pithankano</i>	106
<i>Alifabetu wa Cisena</i>	108
<i>Kubveka kwa mafala</i>	112

ORIENTAÇÕES PARA O ALFABETIZADOR

COMO ENSINAR A 1ª PÁGINA DE UMA LIÇÃO

1 A palavra-chave - quadro creme

- Introduzir a imagem do livro e a palavra-chave, oralmente
- Escrever a palavra no quadro, estudar a palavra-chave a partir do quadro
- Procurar a palavra-chave noutros lugares do livro aberto na página da lição

2 As partes da palavra (decompor) –quadrados creme claro

- Decompor oralmente a palavra em sílabas
- Escrever as sílabas por baixo da palavra-chave – treinar a sua leitura
- Escrever de novo a sílaba isolada por baixo da sílaba desejada – treinar a sua leitura
- Isolar a vogal, escrevê-la no quadro, fazer a sua leitura (já é conhecida)
- Mostrar onde fica a nova letra, chamar a atenção para a sua forma
- Procurar a nova letra noutras partes do livro
- Revisão de todo o exercício – quadro de decomposição.

3 Os exercícios com sílabas – tabela azul

i	a	u
si	sa	su

i	a	u
si	sa	su
mi	ma	mu
ni	na	nu
ki	ka	ku

mi si ka
misika

ku si ma
kusima

i	a	u
si	sa	

- 1ª Parte: partindo da sílaba estudada construir outras, no quadro
- 2ª Parte: acrescentar linhas de sílabas já estudadas, lendo sempre com os alfabetizandos cada nova linha
- 3ª Parte: fazer os alfabetizandos ler individualmente o exercício nos livros (sempre na boa ordem: da esquerda para direita e de cima para baixo).

4 Construir novas palavras com as sílabas estudadas – balões verdes

- Com as sílabas estudadas, procurar construir palavras conhecidas, na língua, a partir do quadro grande de sílabas, no quadro preto
- Ensinar a ler as palavras do livro.

5 Ler a letra maiúscula, com ajuda da palavra do quadro da maiúscula – tabela cor de rosa

s	sukusa	↳
S	Sukusa	↳

- Escrever a palavra que começa com a nova letra – pedir para os alfabetizandos lerem
- Isolar a letra nova – dar o nome da letra
- Por baixo, escrever a letra na forma maiúscula – dar o nome da letra
- Por baixo, escrever a palavra com a maiúscula
- Explicar que se lê da mesma forma
- Fazer os alfabetizandos ler o quadro todo, da esquerda para a direita, de cima para baixo
- Fazer ler nos livros o quadro da maiúscula.

6 Escrever a nova letra, sílabas e uma palavra - Linhas de escrita à mão

- Distribuir folhas de papel ou mandar abrir os cadernos
- Escrever 3 linhas no quadro, uma letra nova e fazer os alfabetizandos copiar
- Escrever mais uma letra nova, de cada vez, até fazer uma linha de letras minúsculas
- Ensinar a escrever a maiúscula, da mesma maneira, até terem todos escrito uma linha de letras maiúsculas
- Fazer ditado de uma palavra que contenha a nova sílaba, ditando cada sílaba de cada vez
- Mandar abrir o livro, pedir para escolherem uma palavra e copiarem. Cada alfabetizando escolhe a palavra que quiser, a partir das que estão escritas com o modelo de letras manuscritas. Antes de copiar, deve ler e entender a palavra.

COMO ENSINAR A 2ª PÁGINA DE UMA LIÇÃO

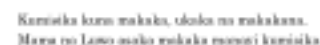
7 Os exercícios de frases – retângulo lilás

- Escrever a primeira frase do exercício no quadro
- Pedir aos alfabetizandos para lerem as palavras que já conhecem
- Ensinar a ler a frase completa
- Escrever a segunda frase do exercício
- Fazer os alfabetizandos descobrir as palavras iguais e as diferentes da primeira linha
- Fazer os alfabetizandos descobrir onde temos uma frase completa, onde não temos
- A frase completa leva pontuação, começa com maiúscula
- Ensinar da mesma maneira as frases, ou suas partes, seguintes
- No final, ler o exercício todo no quadro e nos livros
- Chamar a atenção para os sinais de pontuação e seu significado
- Se houver dois quadros com exercícios de frases, continuar no outro quadro da mesma maneira.

8 Ler a história final

- A turma lê a história em silêncio nos livros, enquanto o alfabetizador escreve no quadro (só para as primeiras lições e quando os textos são curtos)
- Fazer perguntas de interpretação do texto e da imagem, pedindo para os alfabetizandos apontarem as palavras no livro
- Identificar as palavras difíceis e discuti-las
- Os alfabetizandos lêem a história em grupos, a partir do quadro ou dos livros
- Leitura individual, frase por frase, explicando o sentido
- Discussão, interpretação da imagem e sua ligação com o texto lido
- Recontagem da história, em todo ou em partes (contar a história com as suas próprias palavras)
- Discussão do texto, sua ligação com a vida real e desenvolvimento criativo da história
- O alfabetizador lê a história a partir do quadro ou do livro (leitura modelo – este passo é opcional).

9 O ditado de frases

- Distribuir folhas de papel ou mandar abrir os cadernos
- Escolher uma frase curta, já estudada (do texto ou do exercício de frases)
- Ler a frase completa e fazer os alfabetizandos repetir a frase
- Repetir a primeira palavra da frase e mandar escrever a palavra
- Ler a palavra de novo para os alfabetizandos verificarem a sua escrita
- Verificar que todos acabaram de escrever
- Ditar então a segunda palavra da mesma maneira
- Ditar a terceira palavra e assim continuamente
- Escrever a frase completa no quadro
- Pedir aos alfabetizandos para comparar e corrigir o seu trabalho
- Pode usar a frase manuscrita do livro para servir de modelo de cópia, depois de os alfabetizandos terem lido e compreendido a frase.

10 Lição de Revisão - Cikumbukiro

Esta lição ensina-se de maneira um pouco diferente, pois não há nova palavra-chave:

- Rever as palavras-chave da Unidade
- Rever as sílabas estudadas (Tabela Azul)
- Construir palavras com as sílabas da Tabela Azul
- Exercícios de frases, se os houver
- Leitura das histórias e das imagens da lição, as que existirem
- Construir a história da turma (escrita criativa, usando algumas das palavras-chave estudadas ao longo da Unidade)
- Exercício de escrita: ditado ou cópia das frases do livro.

[illegible]